

O dataciji “ikonoklastičkog” popisa biskupija Carigradske crkve (*Notitia episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae 3*) s osobitim obzirom na Tračku dijecezu

Ivan Basic*

Abstrakt

U početnom dijelu rada daje se osvrt na historiografiju o tzv. Trećem popisu biskupâ Carigradske crkve (*Notitia episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae* br. 3, po Darrouzèssovoj numeraciji). U nastavku se analiziraju podaci toga teksta o crkvenoj geografiji provincija kasnoantičke Tračke dijeceze (Evropa, Trakija, Rodope, Hemimont, Mezija, Skitija) u konfrontaciji s podacima iz ostalih vremenski bliskih noticija (1, 2, 4, 5). Zaključuje se da ti podaci ne predstavljaju povratak ranokršćanskom crkvenom ustroju, već da pripadaju kontekstu djelomične obnove bizantske vlasti u Bugarskoj za vladavine Irene, Konstantina VI. i Nikefora I., što je dodatan argument za dataciju *Notitia 3* u vrijeme carigradskog patrijarha Tarazija (784.–806.).

Ključne riječi: Crkvena povijest, Bizant, kasna antika, rani srednji vijek, *notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae*, Tračka dijeceza

* Odsjek za povijest, Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu

Uvod

Godine 1878. njemački bizantolog Carl Gotthard De Boor (1848.–1923.) pronašao je dotad nepoznat popis biskupâ Carigradske patrijaršije, takozvanu *Notitia 3* (Τάξις προκαθεδρίας τῶν ὀσιωτάτων πατριαρχῶν, μητροπολιτῶν καὶ αὐτοκεφάλων – *Codex Parisinus Graecus 1555A*), koji prema nekim mišljenjima zrcali stanje carigradske crkvene pokrajine uoči i nakon ikonoklastičkog sabora u Hijereji održanoga 754. godine.¹ Kao i ostali popisi biskupa Carigradske crkve (*notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae*), “ikonoklastička” *Notitia* sastoji se od triju sekcija, ordiniranih u rigoroznom hijerarhijskom redu: u prvoj su popisani metropoliti, u drugoj tzv. autokefalni nadbiskupi (“metropoliti bez sufragana”,² nepoznati u tradiciji Rimskog patrijarhata, ali učestali u tradiciji Carigradskog), u trećoj biskupi sufragani razvrstani po pripadajućim metropolijama iz prve sekcije. Poteškoće u proučavanju ove noticije proizlaze, prvo, iz njezine posvemašnje neusklađenosti s drugim noticijama (kako u broju biskupija, tako i u njihovoj prostornoj distribuciji te hijerarhijskom položaju); drugo, iz činjenice da se unutar sâmoga teksta tri rubrike međusobno ne podudaraju: u prvoj sekciji postoje metropoliti kojima u trećoj sekciji nisu navedeni nikakvi sufragani; obratno, u trećoj sekciji navedeni su veoma opširni popisi biskupa pojedinih provincija bez pripadajućih im metropolita u prvoj sekciji; na koncu, sve tri sekcije donose ponekad

1 De Boor, “Nachträge zu den Notitiae Episcopatum,” 303–322. *Notitia 3* publicirana je posljednji put u Darrouzès, *Notitiae*, 229–245. Starija izdanja navodi Darrouzès (229), čemu treba dodati Tärpkova-Zaimova, “Епархийски списъци от VII–VIII в.,” 184–196. Popis sadrži 48 metropolija, 40 autokefalnih nadbiskupija i 634 sufraganske biskupije. O kodeksu *Parisinus graecus 1555A* (14. st.) usp. Manafis, *(Re)writing history in Byzantium*, 149–150.

2 Kako je to prikladno naveo Chrysos, “Zur Entstehung der Institution der autokephalen Erzbistümer,” 263. O genezi institucije autokefalnih nadbiskupa usp. također Guillou, *Régionalisme et indépendance dans l’Empire byzantin au VIe siècle*, 163–164; Prigent, “Les évêchés,” 943; Коматина, “Оснивање,” 31–32; Moulet, *Évêques*, 40. Autokefalni nadbiskupi navlastit su fenomen unutar Bizantskog Carstva: to su biskupi nadbiskupskog naslova, ali bez sufragana; nisu ovisili o poglavarima metropolije (metropolitima) u kojima su se njihova sjedišta nalazila, već su bili izravno podvrgnuti carigradskom patrijarhu. To je posebna kategorija visokoga svećenstva, formalno naddijecezanskog ranga, ali koje usprkos toj časti nije imalo nikakvih duhovnih, pastoralnih ili jurisdikcijsko-administrativnih nadležnosti nad drugim biskupijama, dok su im se jurisdikcijske kompetencije u teritorijalnom smislu svodile na područje njihove biskupije. Nisu bili dužni sudjelovati u provincijskim crkvenim saborima, ali su bili obvezni pribivati saborima u Konstantinopolu. Položajem su u tom smislu usporedivi s “titularnim metropolitima”, premda bi adekvatniji termin za njih bio “počasni metropolit”. U tom rangu nalazili su se u pravilu važniji gradovi Carstva – koji nisu bili metropolije – no dodjeljivanje toga posebnog statusa često je ovisilo o osobnom prestižu ličnosti koja je stajala na čelu dotične biskupije, ne nužno o njezinoj političkoj, ekonomskoj ili društvenoj važnosti.

umnogostručena imena pokrajina, metropolija i biskupija, koja se povremeno opetuju u više sekcija (npr. isti gradovi zavedeni su kao biskupije i kao autokefalne nadbiskupije). Sve to otežavalo je, razumljivo, egzegezu teksta, urodivši širokim dijapazonom interpretacija i datacija.

Pristupi

Bizantske *notitiae episcopatum*, u načelu, pružaju podatke o promjenama u opsegu crkvene provincije kojoj određeni grad (biskupija) pripada, o jurisdikcijskoj podređenosti grada nadležnom metropolitu, kao i njegovu položaju, tj. mjestu u hijerarhijskom poretku među drugim biskupima. Najstarija sačuvana među njima jest tzv. *Notitia 1* (Ἐπιφανίου ἀρχιεπισκόπου Κύπρου ἐκθεσις πρωτοκλησιῶν πατριαρχῶν τε καὶ μητροπολιτῶν – *Izlaganje Epifanija nadbiskupa Cipra o prvenstvu patrijarhâ i metropolitâ*) koja se pripisuje ciparskom nadbiskupu sv. Epifaniju, sastavljena, po svemu sudeći, za Heraklijeve vladavine (610.–641.), a zrcali stanje crkvene strukture za vladavine Justinijana I. (527.–565.). Za iliričke pokrajine – do 8. st. podvrgnute Svetoj Stolici – prije *Notitia 3* ne postoji ništa slično, što uvelike otežava rekonstrukciju starije crkvene geografije tog prostora. Taj i takav nedostatak nastoji se nadoknaditi drugim kategorijama izvora: aktima crkvenih sabora, povijesnim i literarnim tekstovima, arheološkim nalazima, natpisima i sigilografijom; no prostor prefekture Istočnog Ilirika ni s te točke gledišta ne nudi osobito izdašnu količinu izvora, naročito za 7. i 8. st. Prema kasnijoj Darrouzèsovoj numeraciji De Boorov popis je postao poznat u historiografiji kao *Notitia 3*, "*Notitia* Izaurijaca" ili "ikonoklastička *Notitia*" jer se radi o prvom izvoru koji reproducira biskupije Ilirika sustavno uključene u carigradsku crkvenu hijerarhiju.³ Budući da takvo stanje nije moglo biti moguće prije anektiranja nekolicine zapadnih biskupija za vladavine Lava III. Izaurijskog (717.–741.), uobičajilo se takozvanu *Notitia 3* povezivati s ikonoklastičkim razdobljem.⁴

3 Prvenstvo ovisi, dakako, o dataciji *Notitia 3*, koja nije do kraja pouzdana. Prvi pouzdan i čvrsto datiran ranosrednjovjekovni izvor koji opisuje jurisdikcijski opseg Carigradske crkve jest tzv. *Notitia 2*, poznata i pod nazivom *Notitia Nicephori*, jer je nastala za vrijeme carigradskog patrijarha Nikefora (806.–815.). Darrouzès, *Notitiae*, 10–19, 215–227 datira ga u prvu četvrtinu 9. st. O *Notitia Nicephori* v. Laurent, "L'érection," 66; Darrouzès, "Listes," 8 i Коматина, "Оснивање," 29–30 i bilj. 8, koji popis datira između 805. i 814.

4 Za detaljan pregled historiografije o *Notitia 3* v. Zuckerman, "Byzantium's Pontic policy," 202–203; Popescu, "Kirchliche Organisation," 77–78; Madgearu, "The Church," 145–146 i Holubeanu, "Provincia Scythia in *Notitia*," 75–104, potonja trojica s osobitim obzirom na rumunjsku literaturu (C. De Boor, H. Gelzer, L. Duchesne, K. G. Brandis, J. Weiss, R. Netzhammer,

Čitava, prilično bogata historiografska produkcija o *Notitia 3* od vremena njezina otkrića naovamo može se u najgrubljim crtama podijeliti na vrijeme prije i poslije Darrouzèsova magistralnog izdanja bizantskih *notitiae episcopatum* (1981.), koje je označilo metodološku prekretnicu u kritici ovog tipa izvora. Već je kod starijih istraživača do izražaja dolazila skepsa prema vjerodostojnosti podataka sadržanih u *Notitia 3*, pri čemu se diskusija uglavnom vodila oko pitanja predstavljaju li ti podaci samo nekritičku reprodukciju gradova popisanih u takozvanom Hijeroklovu Sinekdemu (pregledu administrativne podjele Istočnog Rimskog Carstva s iscrpnim popisom gradova, pripisanom geografu Hijeroklu, datiranu u rano razdoblje Justinijanove vladavine, prije 535.) ili imaju neovisnu heurističku vrijednost.⁵ Poslije Darrouzèsove kritike, obogaćene spoznajom da su popisi *Notitia 3* uvelike ovisni o biskupskim popisima iz akata Nicejskog koncila iz 787., istraživači su se grupirali uglavnom ovisno o tome u kojoj su mjeri prilagođavali svoja gledišta Darrouzèsovim rezultatima (koja su snažno utjecala na povjesnike zadnje trećine 20. st.). Jedni su zadržali tradicionalnu dataciju u doba careva prvoga ikonoklastičkog razdoblja te načelno povjerenje sadržaju teksta,⁶ dok su se drugi priklonili oštrom negiranju kako rane datacije, tako i autentičnosti podataka koje pruža *Notitia 3*,⁷ a treći

E. Gerland, V. Pârvan, C. Auner, R. Vulpe, J. Zeiller, E. Popescu, I. Barnea, A. Rădulescu, A. Barnea, A. Suceveanu, S. Olteanu, N. Zugravu).

- 5 Da je popis nastao kopiranjem podataka iz civilnog popisa, smatraju Gelzer, "Die kirchliche Geographie Griechenlands," 424; Duchesne, "Les anciens évêchés de la Grèce," 379–381; Laurent, "L'érection," 59, 61; Koder i Hild, *Tabula Imperii Byzantini*, 1, 81–82; Soustal i Koder, *Tabula Imperii Byzantini*, 3, 83. Heher, Preiser-Kapeller i Simeonov, "Staatliche und maritime Strukturen," 98 smatraju da je oblikovan na temelju starijega latinskog itinerara, te da ne predstavlja vjerno suvremenu crkvenu strukturu.
- 6 Tako Konidaris, *Αι μητροπόλεις καὶ ἀρχιεπισκοπαὶ*, 83–85 i Konidaris, "Die Neue in parallelen Tabellenausgabe," 247–264 (*non vidi*). Yannopoulos, "Métropoles du Péloponnèse mésobyzantin," 396–397 odbija Darrouzèsovu dataciju; smatra da je *Notitia 3* djelo jednoga autora, nepažljivo kompilirano pomoću niza starijih popisa (Darrouzès je mišljenja da je autora nekolicina i da tekst nastaje u više navrata, u etapama). To je, po Yannopoulосу, razlog što se ponekad isti gradovi ponavljaju pod različitim crkvenim jurisdikcijama. Yannopoulos, dakle, preokreće Darrouzèsovu argumentaciju: to što se neki dijelovi *Notitia 3* poklapaju s aktima Nicejskog koncila iz 787. po njemu je dokaz da su i popisi koncila i *Notitia 3* nastali po istom predlošku (starijem od 787.).
- 7 Brandes, "Byzantine Cities," 41–42 i Brandes, "Das Schweigen des Liber Pontificalis," 188 odlučno negira dataciju i kontekst *Notitia 3* iz 8. st., zastupajući mišljenje Darrouzèsа, s osloncem na Lamberz, *Die Bischofslisten*, 25, bilj. 72 i 62, bilj. 275. Коматина, "Оснѣване," 45, bilj. 99 smatra da *Notitia 3* nije mogla nastati prije 787., pozivajući se na J. Darrouzèsа koji je "jasno ukazao na njezinu zavisnost od akata istog sabora". Usp. Darrouzès, "Listes," 9 i bilj. 15 te Brubaker i Haldon, *Byzantium in the Iconoclast Era*, 299.

razdvojili ta dva problema.⁸ U novijoj literaturi iznova je otvoreno pitanje datacije i kompozicije te sporne noticije, pri čemu se niz autora vratio izvornoj dataciji u 8. st., nudeći za to raznolike argumente.⁹

Iako je Darrouzès odbacivao *Notitia 3* kao pouzdan izvor za crkvenu geografiju, argumentirajući to prepisivanjem i preuzimanjem gotovih podataka iz civilnih lista Hijeroklova Sinekdeza, Eleonora Kountoura-Galaki demonstrirala je da Hijeroklo nije mogao biti jedini izvor sastavljaču *Notitia 3*, što se naročito dobro vidi na području Novog Epira: u *Notitia 3* biskupija ima manje nego gradova kod Hijerokla (8 naprema 10); nadalje, imena se ne podudaraju: samo je šest toponima podjednako u oba popisa. Posrijedi su, dakle,

8 Laurent, "L'érection," 59, 61 smatra da popis ne donosi stvarnu sliku crkvenog ustroja. Koder i Hild, *TIB 1*, 81–82 datiraju ga najranije u 8. st., ali mu negiraju vrijednost za stvarnu crkvenu geografiju Helade. Najnoviji prilog diskusiji je Feldman, "Ethnicity and Statehood," 268–269, koji se ne opredjeljuje izričito o dataciji *Notitia 3*.

9 Kountoura-Galake, "Η 'εικονοκλαστική' Notitia 3," 45–73; Kountoura-Galake, "The presence," 170. Prigent, "Les évêchés," 933–934, 950, 952. Sâm Prigent je isto tako sklon dataciji u sredinu 8. st., što podupire i pečatima južnoitalskih biskupa – v. Basić, *I vescovi*, 46–47. U Prigent, "Notes sur l'évolution," 401, bilj. 70 revidirao je svoje ranije mišljenje, ali i zadržao stav da se radi o kompilaciji nastaloj (oko 800.) služenjem starijim podacima, koji prethode Drugom nicejskom koncilu: "Il faut, je crois, admettre que la version de la notice qui nous est parvenue reflète bien une compilation effectuée aux alentours de 800. Mais je maintiens (et mon opinion se renforce de l'examen d'autres sceaux encore inédits) que l'image fournie de la situation sicilienne et calabraise remonte plus haut et est antérieure à Nicée II." Avraméa, *Le Péloponnèse du IVe au VIIIe siècle*, 111 skeptična je prema mišljenju E. Kountoura-Galake, ali se ne opredjeljuje za konkretnu dataciju. Живковић, *Црквена организација*, 55 i Живковић, *Јужни Словени*, 70 i 326–327 (u bilj. 133 starija literatura) kao *terminus post quem* uzima 733. ili 750-e (ovisno o tome opredijelimo li se za mišljenje Grumela ili Anastosa o točnom vremenu pripajanja zapadnih dijeceza Carigradskoj patrijaršiji), dok kao *terminus ante quem* uzima 805. (osnivanje Patraske metropolije, koja nije zabilježena na popisu). Živković zapaža da je ukupan broj biskupija u *Notitia 3* ipak prevelik da bi zrcalio stvarno stanje u 8. ili početkom 9. st. (dočim npr. u *Notitia 7* početkom 10. st. biskupija ima znatno manje). Moulet, *Évêques*, 45 smatra da je *Notitia 2* nastala kompilacijom izvora starijih od 787., jer ne uzima u obzir crkvenu hijerarhiju kakva je bila na Nicejskom koncilu; stoga autor datira *Notitia 2* između sredine i zadnje četvrtine 8. st. (svakako prije *Notitia 3*). Argumentacija koju prezentira Zuckerman, "Byzantium's Pontic policy," jest obrnuta: on smatra da je *Notitia 3* starija od *Notitia 2*. Najozbiljniji novi argument za dataciju *Notitia 3* iznio je Moulet: po njemu, *Notitia 2* sastavljena je prije početka 9. st. jer donosi grad Amastris u Paflagoniji kao običnu biskupiju (Not. 2.285, v. Basić, *I vescovi*, 29–30, 47–49), dočim je ovaj postao nadbiskupija malo prije 806. I *Notitia 3* ga donosi kao biskupiju (Not. 3.229), pa zato 806. predstavlja *terminus ante quem* za *Notitia 3*; "L'hypothèse selon laquelle elle daterait du milieu du VIIIe siècle est donc fondée" (Moulet, *Évêques*, 46). U konačnici Moulet za *Notitia 3* prihvaća dataciju V. Prigenta i E. Kountoura-Galake u sredinu 8. st. (dopušta eventualno šire datiranje 750.–800.). Francuski povjesnik *Notitia 2* datira 750.–780., a *Notitia 4* u drugu polovinu 9. st. (Moulet, *Évêques*, 46–7, 51). Komatina, "Date of the composition," 195–204, 209–211 nasuprot tome datira *Notitia 4* u razdoblje između 814. i 827./828., a *Notitia 5* prije 814.

dva različita kataloga.¹⁰ Ista je autorica povezala narasli broj biskupija u Trakiji (kakav registrira *Notitia 3*) s mjerama koje je proveo car Konstantin V. Kopronim (741.–775.), naveliko utvrđujući tamošnju granicu prema Bugarima obnovom starih i izgradnjom novih fortifikacija; dio tih tvrđava bio bi istovremeno pretvoren u biskupije te inkorporiran u postojeću crkvenu mrežu.¹¹ Na Nicejskom koncilu 787. prvi put bila je prisutna velika grupa biskupa iz europskog dijela Carstva (provincije Evropa i Hemimont). Budući da se većina njih ne javlja u crkvenim popisima prije 787., njihova nagla pojava potvrda je aktivne carske politike u Trakiji za vrijeme Izaurijske dinastije.¹²

Temeljem analize sadržaja *Notitia 3* i sadržaja ostalih, vremenski bliskih noticija (2, 4, 5 i 6) nedavno je Predrag Komatina predložio njezino novo datiranje, i to u osmo desetljeće 9. st. (870.–879.), točnije u vrijeme uređivanja crkvenih odnosa u nedavno pokrštenoj Bugarskoj.¹³ S obzirom na to da sadrži vrlo jedinstvene i specifične podatke, kojih u drugim noticijama nema, autor smatra da je *Notitia 3* zapravo najmlađa od prvih šest sačuvanih noticija Carigradske patrijaršije. Komatina je mišljenja da hijerarhijska slika kakvu pruža *Notitia 3* najbolje odgovara vremenskom kontekstu između Carigradskog sabora (870.) i tzv. Focijeva sabora (879.): “ona nije ni nastala sa namerom da predstavi stvarno stanje na terenu u potpunosti. Ona je nastala kao potreba da se evidentira širenje jurisdikcionog područja Carigradske patrijaršije sedamdesetih godina IX veka (...), koje je došlo kao posledica velikih misionarskih uspeha u prethodnoj deceniji. *Notitia 3* nastala je usred tog procesa, kada su neki njegovi aspekti bili okončani, pa su u njoj i zabeleženi, a neki drugi još nisu bili okončani, pa je u njoj predstavljena neka vrsta *skice* potrebnog izgleda organizacija jurisdikcionog područja Carigradske patrijaršije posle njih.”¹⁴ Ovo mišljenje bazira se prije svega na pažljivoj komparaciji novog i staroga crkvenog stanja na teritoriju Bugarske, ali i na nekim drugim podacima.

10 Kountoura-Galake, “The presence,” 171.

11 Kountoura-Galake, “New fortresses and bishoprics,” 280–281, 285. Tako i Moulet, *Évêques*, 106, bilj. 349. Crkvenu intervenciju Konstantina V. u Trakiji (imenovanje bivšeg biskupa Gotije, inače ikonoklasta, za novog metropolita Herakleje Trakijske, oko 754.) spominje i Komatina, *Црквена политика Византије*, 306, bilj. 366; usp. Külzer, “Die Metropolis,” 444. Iz drugih je izvora poznato da Trakija nije podupirala carevu ikonoklastičku politiku, pa je razumljivo njegovo promicanje vlastitih pristaša u toj pokrajini.

12 Jankowiak, “*Notitia 1*,” 458 i 461 (tablica): u usporedbi s idealnim brojem biskupija iz *Notitia 1*, na koncil je pristiglo 80% biskupa iz provincije Evrope i 27% iz Hemimonta, više nego i na jednom dotadašnjem koncilu još od 431. Usp. Külzer, “Die Metropolis,” 444. Općenito o biskupijama Trakije i okolice Carigrada: Moulet, *Évêques*, 99–106.

13 Коматина, *Црквена политика Византије*, 244 i d.

14 Коматина, *Црквена политика Византије*, 246.

Mišljenja smo da se radi o slojevitom tekstu, kompilaciji nastaloj vjerojatno koncem 8. st. (787.–805.) na podlozi starijih podataka iz različitih vremen-
skih konteksta i jednako različitih provenijencija. Na nedosljedna duplicira-
nja biskupija i metropolija te grube činjenične pogreške odavno je ukazano
u literaturi, koja se prema tekstu odnosila ponajviše kritički.¹⁵ Stoga je pri
služenju s *Notitia 3* na prvome mjestu najveći oprez te kritički pristup: pri
procjenjivanju vjerodostojnosti podataka koje ona sadrži često je moguće
doći do valjanih zaključaka jedino unutar pojedine metropolije, a njezin od-
nos spram drugih metropolija i spram vrhovne crkvene vlasti treba oprezno
i potanko raščlanjivati. Pri tome ćemo se osloniti na zaključke o porijeklu i
dataciji *Notitiae episcopatum 3* do kojih su višestrukim analizama došli E.
Kountoura, P. Yannopoulos, V. Prigent i B. Moulet, oprezno istaknuvši nasu-
prot J. Darrouzèsu i drugim istraživačima da se ipak radi o dokumentu koji
zrcali stanje sredine 8. st., iako je značajno obogaćen kasnijim interpolacija-
ma, vjerojatno oko 800., pa i poslije.¹⁶

U nedavnoj monografiji posvećenoj historijskoj geografiji bizantskoga južnog
Jadrana pretresli smo i taj problem, pokazavši da pojedine u *Notitia 3* popisane
biskupije odražavaju stanje poslije jurisdikcijskih zahvata Lava III. (Sicilija),
da druge odražavaju reorganizaciju pojedinih regija Carstva pod Konstanti-
nom V. (Trakija), a treće su posteriorne Drugom nicejskom koncilu (Kreta);
ukazano je i na to da je položaj izvjesnih biskupija – kakav je zabilježen u *Noti-
tia 3* – morao prethoditi 9. st.¹⁷ Ovdje ćemo podrobniju pažnju posvetiti jedino
nekolicini crkvenih jedinica iz Tračke dijeceze, ostavljajući po strani datacijske
oslonce iz drugih dijelova Bizantskog Carstva.

15 Usp. npr. Ostrogorsky, "Byzantine Cities," 53: "This [so-called *Notitia* of Leo III] is a compi-
lation made from older lists, including, as if nothing had happened, provinces that had long
been lost, and presenting, furthermore, instances of obvious negligence." S druge strane, npr.
Malamut, *Les îles de l'Empire byzantin*, 340 oprezno pretpostavlja da popis zrcali i neke realne
činjenice iz crkvene geografije: "La comparaison par ailleurs de la liste des évêques insulaires
donnée par la *notice 3* avec celle du Concile de Nicée nous permet de vérifier que la *notice 3*
reflète une certaine réalité: elle mentionne en effet l'évêché d'Oréos dont le représentant est
mentionné pour la première fois à Nicée."

16 Usp. opravdane kritike u Salamon, "Einige Bemerkungen," 91. Inače, autor iznosi niz argume-
nata za dataciju konačnog oblika *Notitia 3* oko sredine 9. st. (u vezi s održavanjem crkvenog
sabora u Carigradu 869.–870.).

17 Moulet, *Évêques*, 45–46, 114–116; Basić, *I vescovi*, 27–52. Usp. također Basić, "Dalmatinski
biskupi," 149–195. Ako nije drugačije naznačeno, sve ubikacije u ovom radu zasnivaju se na
Asdracha, "La Thrace orientale," 221–309; Soustal, *Tabula Imperii Byzantini*, 6; Lamberz, *Die
Bischofslisten*; Külzer, *Tabula Imperii Byzantini*, 12 i Moulet, *Évêques*, 511–520.

Tračka dijeceza u svjetlu biskupskih noticija

Nekadašnje rimske provincije Druga Mezija (*Moesia Secunda*) i Mala Skitija (*Scythia Minor*) odgovarale su istoimenim crkvenim provincijama, s metropolama u Odesu [Varna] i Tomiju [Constanța], s nizom sufragana. Oba su metropolita stajala pod jurisdikcijom Carigradske patrijaršije, kao i ostatak Tračke dijeceze. Sastav obiju metropolija u predslavensko vrijeme dugo se proučava u historiografiji, ali nije do kraja restituiran (o čemu više u nastavku). Prodorom Avara i Slavena, a zatim i Bugara u taj teritorij tamošnji crkveni ustroj doživio je kolaps, a preživjeli su ga jedino crkveni poglavari Odesa i Tomija, ali uslijed gubitka sufragana ne više kao metropoliti, već u rangu autokefalnih nadbiskupa (kao takve ih navode *Notitiae* 2, 4 i 5). Nasuprot tome, *Notitia* 3 donosila bi gotovo idealno stanje, kakvo je vladalo u kasnoj antici: obje crkvene provincije iznova su metropolitskog ranga, s istim glavnim gradovima, opskrbljene sufraganima (sedam pod Odesom, četrnaest pod Tomijem), uz malu izmjenu službenog imena – umjesto Druge Mezije navodi se Prva Mezija (ἐπαρχία Μυσίας α'), a umjesto Male Skitije – Skitija u primorju Ponta (ἐπαρχία Σκυθίας παραθαλασσία τοῦ Πόντου).¹⁸ Stoga Komatina drži da su i topografija biskupija i njihova imena preuzeti iz kasnoantičkih tekstova o državnoj i crkvenoj administraciji te da ne odgovaraju stvarnom stanju na terenu. Oni bi predstavljali projekt rekristijanizacije bugarskog ozemlja poslije Carigradskog sabora 870., što bi s motrišta Konstantinopola bila *obnova* nekadašnje ranokršćanske crkvene mreže iz vremena Druge Mezije i Male Skitije. Ta je rekonstrukcija, prema Komatininu mišljenju, zahvatila i zapadne dijelove bugarske države – koji prije nisu pripadali Carigradskoj patrijaršiji, već su kao dio Istočnog Ilirika bili pod Svetom Stolicom – za što su argument potpisi nekoliko tamošnjih biskupa na Focijevu saboru 879. (Morava, Ohrid, Tiberiopol, Beograd), dočim *Notitia* 3 na tim područjima spominje jedino metropoliju Serdika, ali bez naznačene crkvene provincije (nekoć: Sredozemna Dacija, *Dacia Mediterranea*) i bez sufragana.¹⁹

Prema Pseudo-Epifaniju (*Notitia* 1), Tračka dijeceza u kasnoj antici obuhvaćala je pet metropolija, s ukupno dvadeset podčinjenih im biskupija, te petnaest autokefalnih nadbiskupija.²⁰ Osim dviju autokefalnih nadbiskupija naročitog

18 Darrouzès, *Notitiae*, 241, Not. 3.603–610; 242, Not. 3.642–656; Коматина, *Црквена политика Византије*, 245–246.

19 Коматина, *Црквена политика Византије*, 250. Тоčније реčено, Serdika postoji samo u prvoj секцији, i to kao naziv za crkvenu provinciju (!), dok je sastav te provincije u trećoj секцији izostavljen.

20 Dumanov, "Thrace in Late Antiquity," 93.

položaja u Skitiji i Meziji (Tomi, Odes), pet ih se nalazilo u provinciji Evropi (Bize, Arkadiopol, Eudoksiopol, Apr, Drizipara), isto toliko u provinciji Rodope (Maroneja, Maksimijanopol, Anhijal, Kipsela, En), daljnje dvije u Trakiji (Beroja, Nikopol na Nestu) te jedna u Hemimontu (Mesembrija). Za crkvenu strukturu Tračke dijeceze svojstven je rahli raspored metropolija, prilično udaljenih jedna od druge, kao i brojčana dominacija autokefalnih nadbiskupija.²¹

Evropa

Trend diskrepancije između *Notitia 3* i ostalih noticija razvidan je u evoluciji crkvene mreže provincije Evrope, čiji je crkveni poglavar bila Herakleja [Erešli]. Izvorno se sastojala od pet sufraganskih biskupija i pet autokefalnih nadbiskupija. Potom joj *Notitia 2* pripisuje osam sufragana, da bi zatim *Notitia 3* unijela radikalne preinake – umetanjem ili ispuštanjem biskupija u postojećem popisu i pribrajanjem novih na njegovu svršetku – dok u *Notitia 4* iznova dolazi do povratka sređenijemu, starijemu stanju iz *Notitia 1*.²²

Trakija

Metropoliji Trakiji, na ozemlju suvremene jugozapadne Bugarske, između planine Balkan i Rodopa,²³ sa sjedištem u Filipopolu [Plovdiv], bile su izvorno podređene tri biskupije: Dioklecijanopol [Hisar-momina banja zapadno od Plovdiva], Sebastopol i Diospol (oba neubicirana), uz dvije autokefalne nadbiskupije, u Beroji [Stara Zagora u središnjoj Bugarskoj] te Nikopolu [Zagrade u jugozapadnoj Bugarskoj kod Goce Delčeva]. Potonjima već *Notitia 2* dodaje autokefalne nadbiskupe u Meseni i Garijali,²⁴ a u *Notitia 3* mijenjaju se i sufra-

21 Usp. Moulet, *Évêques*, 99 (tablica), 100 i d., s osloncem na detaljni katalog u Asdracha, "La Thrace orientale". Vidi i Soustal, *TIB 6*, 125–158; Nicolova, "Division ecclésiastique," 26–33.

22 Moulet, *Évêques*, 100, s osloncem na Asdracha, "La Thrace orientale," 293–298. Jedina razlika između *Notitia 1* i *Notitia 2* u toj provinciji odnosi se na tri novoosnovane biskupije pridodane prvotnima. Broj autokefalnih nadbiskupa nije ni najmanje mijenjan. U *Notitia 3* broj autokefalnih nadbiskupa povećan je na šest, ali i modificiran (nadbiskupi Anhijala iz provincije Rodope te Derka iz provincije Trakije pripisani su Evropi, dočim je nadbiskup Drizipare iz provincije Evrope pripisan "Druvoj Meziji"). Prijašnjoj osmoricu sufragana Herakleje pribrojena su još šestorica: Bris (naknadno promaknut u autokefalnu nadbiskupiju, te stoga ispušten u kasnijim noticijama), Metra, Halkida, Hariopol (u istoj noticiji zaveden kao autokefalna nadbiskupija provincije Trakije), Medeja te Hem, a oduzet Teodoropol. *Notitia 4* vraća se originalnom broju autokefalnih nadbiskupija i sufragana iz *Notitia 1*. S autokefalnim nadbiskupima jednako postupa i *Notitia 5* (koja ne donosi sekciju sa sufraganima).

23 Janin, "La hiérarchie," 143–144; Soustal, *TIB 6*, 62–74; Dumanov, "Thrace in Late Antiquity," 91–92 (sa starijom literaturom).

24 Kako je gore navedeno, autokefalni nadbiskup Derka u ovoj je noticiji uključen u provinciju Trakiju (umjesto u Evropu), kao i autokefalni nadbiskup Hariopola (u istoj noticiji dupliciran

gani: *Notitia 3* prijašnjim sufraganima pribraja pet novih,²⁵ da bi se *Notitia 4* vratila prvobitnom stanju i jednih i drugih.

Rodope

Metropoliji Rodope pod vrhovništvom Trajanopola [Loutra Traianopouleos kod Aleksandropola] pripadale su po prvoj noticiji samo dvije biskupije – Pir [Topir] i Anastaziopol [Peritheorion sjeverozapadno od delte Nesta] – te čak pet autokefalnih nadbiskupija – Maroneja [istoimeni grad zapadno od Aleksandropola], Maksimijanopol [Mosinopol sjeverozapadno od Maroneje], Anhijal [Pomorie u zaljevu Burgas], Kipsela [İpsala na današnjoj grčko-turskoj granici istočno od Aleksandropola] i En [Enez na egejskom primorju u estuariju Marice, također na graničnoj liniji]. Identično stanje bilježi *Notitia 2*. Iduća noticija čuva nepromijenjen raspored autokefalnih nadbiskupa (uz iznimku Anhijala koji pribraja provinciji Evropi), dok u stavci sufragana – kao što je očekivano – unosi znatne promjene: dvjema prvotnim biskupijama dodana je Maroneja (s dubletom u sekciji autokefalnih nadbiskupija), ali i šest dodatnih gradova.²⁶ Isto tako očekivano, *Notitia 4* obnavlja izvorni raspored autokefalnih nadbiskupija, kao i biskupija (s tom razlikom što na prvom mjestu provinciju točno naziva Rodope, a u sekciji nadbiskupâ Hemimont).²⁷

Hemimont

Provincija Hemimont s metropolijom Hadrijanopolom [Edirne] prostirala se između Crnog mora na istoku, Donje Mezije na sjeveru i Trakije na zapadu, tj. zauzimala je polovinu današnje južne Bugarske.²⁸ U početku je, sudeći po *Notitia 1*, imala pet sufragana – Mesembriju [Nesebar sjeverno od Burgasa],

u popisu sufragana Herakleje [Evropa]). Očitim previdom, javlja se i “druga” provincija Trakija, čiji je metropolit Marcijanopol.

25 To su: Beroja (već navedena kao autokefalna nadbiskupija u istom popisu), Markela (utvrda na rijeci Močurici zapadno od Burgasa), Litoprozop (zastupljen na Nicejskom koncilu 787., ali kao sufragan Herakleje [Evropa]), Dekatera (Kotor u Dalmaciji) i Lebed (zapravo grad u Aziji) – Moulet, *Évêques*, 101–102; usp. također Darrouzès, “Listes,” 30, 57–58, 68; Darrouzès, *Notitiae*, 28; Asdracha, “La Thrace orientale,” 257; Lamberz, *Bischofslisten*, 56. Sve interpolirane biskupije su, prema tome, proizvoljna konstrukcija sastavljača, ali je važno primijetiti da su crpljene iz akata Drugoga nicejskog koncila.

26 Moulet, *Évêques*, 103; Asdracha, “La Thrace orientale,” 301. To su: Perber (nepoznata lokacija), Skopel [Yoğuntaş kod brane Kayalıköy], Maksimijanopol (dubliran kao sufraganska biskupija i autokefalna nadbiskupija u noticijama 2, 3, 4 i 5), Den, Pamfil i Garella (autokefalna nadbiskupija u *Notitia 2*).

27 Popis autokefalnih nadbiskupa Rodope istovjetan je u *Notitia 5*.

28 Janin, “La hiérarchie,” 141–142; Soustal, *TIB 6*, 62–74.

Sozopol [istoimeni grad južno od Burgasa], Plotinopol [kod Uzunköprüa na rijeci Marici], neubicirane Anastaziopol i Tzoidu – te jednu autokefalnu nadbiskupiju (gdje se iznova javlja Mesembrija).²⁹ Potonju jedinu autokefalnu nadbiskupiju ponavlja svih pet prvih noticija, dok kod sufraganskih biskupija one bilježe promjene (*Notitia 2* donosi doslovno isti sadržaj kao *Notitia 1*): *Notitia 3* ispušta Anastaziopol i dodaje pet novih biskupija – Anhijal, Debelt [istoimeni grad jugozapadno od Burgasa], Niceju (Tračku) [Havska jugoistočno od Edirne], Probat [Sinanköy sjeveroistočno od Edirne] i Bulgarofig [Baeski zapadno od Lüleburgaza]. Predvidljivo, *Notitia 4* vraća se prvotnim sufraganskim biskupijama (uz iznimku Anastaziopola).³⁰

Mezija

Na koncu, provincija Donja Mezija ponajviše je poremećena u noticijama te ćemo joj ovdje posvetiti najviše prostora. Ta provincija (odvojena od Gornje ili Prve Mezijske formiranjem Obalne Dacije) obuhvaćala je približno teritorij čitave današnje sjeverne Bugarske.³¹ U *Notitia 1* nosi isto ime kao južna joj susjedna provincija (Hemimont), a kao metropola je zabilježen Marcijanopol. U njoj je jedan autokefalni nadbiskup (Odes) te pet biskupa-sufragana (Rodostol, Tramariska, Nove, Zekedepa, Skarija). Takvo stanje odražava i *Notitia 2*. Nasuprot tome, u *Notitia 3* provincija se javlja jednom pod imenom Hemimont (u prvoj sekciji), zadržavajući Marcijanopol kao metropolu, da bi zatim bila preimenovana u Prvu Meziju (u trećoj sekciji), ovaj put s metropolom Odesom. Umnažaju se i sufragani, jer uz Nove i Dorostol kao podložnike "Prve Mezijske" pronalazimo Apijariju, Abrit, Nikopol i Palestinu, čak i Marcijanopol koji ovdje postaje običnom biskupijom (Tramariska, Zekedepa i Skarija iščezavaju s popisa). *Notitia 3*, međutim, sadrži još jednu provinciju, Drugi Hemimont, gdje Marcijanopol iznova zadobiva položaj metropole, sa sufraganskim biskupijama u trima gradovima koji su izostavljeni iz "Prve Mezijske" (Tramariska, Zekedepa, Skarija) te jednomu koji je dupliciran (Nove). Zanimajući treću noticiju, *Notitiae 4* i *5* vjerno pak reproduciraju sadržaj *Notitiae 1* i *2* (potonja ne bilježi sufragane).³²

29 Mesembrija se na taj način permanentno duplicira u prve četiri noticije (a kao autokefalna nadbiskupija zabilježena je i u petoj), v. Darrouzès, *Notitia*, 28, 33, 44; Asdracha, "La Thrace orientale," 243–244.

30 Moulet, *Évêques*, 103 i bilj. 336; Asdracha, "La Thrace orientale," 238, 284–302. Anastaziopol iščezava poslije *Notitia 3*. Neizvjesno je da li je posrijedi biskupija istoga imena kao u provinciji Rodope (sufragan Trajanopola). Anhijal, inače, ista noticija smješta u provinciju Rodope, kao autokefalnu nadbiskupiju (v.g.).

31 Janin, "La hiérarchie," 140; Atanassov, "Christianity," 350.

32 Moulet, *Évêques*, 105–106.

Ranokršćanska crkvena mreža Donje Mezije rekonstruirana se pomoću pisma tamošnjih biskupa caru Lavu I. iz 458.; nju sačinjavaju gradovi-biskupije na čijem čelu kao metropola stoji Marcijanopol: Abrit, Apijarija, Durostor, Nikopol, Nove, Odes (ali su u tekstu izloženi abecednim redom, tako da se ne da razaznati važnost pojedinog grada).³³ Doslovce isti gradovi navedeni su kod Hijerokla, ali ovog puta u jasnu hijerarhijskom slijedu: Marcijanopol, Odes, Dorostol, Nikopol, Nove, Apijarija i Abrit.³⁴ Proizlazi da su najvažnija crkvena sjedišta provincije bili današnja Devnja u sjeveroistočnoj Bugarskoj (*Marcianopolis*) u istoimenoj dolini zapadno od Varne, zatim sama Varna na crnomorskom primorju (*Odessos*), pa Silistra na bugarskoj obali Dunava (*Durostorum*), Nikjup sjeverno od Velikog Trnova (*Nicopolis ad Istrum*), dva grada uz donjodunavski limes: kod Svištova (*Novae*), Rjahovo (*Appiaria*) te nešto južniji Razgrad (*Abritus*). *Notitia 1*, kako je rečeno, pruža unekoliko drugačiju sliku: Marcijanopol, Rodostol [=Dorostol], Transmariska, Nove, Zekedepa, Skarija; uz to, noticija tu provinciju ne naziva Mezija, već Hemimont.³⁵ Tri nova grada s popisa ubiciraju se u Tutrakan, šezdesetak kilometara zapadno od Silistre (*Transmarisca*), te s nešto manje sigurnosti u Carevec kod Velikog Trnova (*Zekedepa*), dočim je *Scaria* pobliže neidentificirana. Premda se, dakle, potonja dva popisa odnose na vremenski sukladna ili neposredno susljedna razdoblja – justinijansko i postjustinijansko do Heraklijeve vladavine kao gornje granice – razlike su znatne, i promjene zacijelo ne potječu jedino iz različite funkcije popisâ (crkvena i civilna). Izostavljanje Odesa i Nikopola tumači se njihovim promaknućem u autokefalne nadbiskupije,³⁶ a biskupije Abrit i Apijarija nadomještene su manje poznatim gradovima nepouzdana položaja. Kasnija sudbina tih triju gradova potpuno je nepoznata, kao i trajanje crkvenoga života u njima. Neovisno o kronologiji i uzrocima tih promjena, literatura je uglavnom suglasna da podaci sadržani u *Notitia 1* predstavljaju posljednju stabilnu sliku crkvene strukture Mezije prije avarsko-slaven-skih i bugarskih konsolidacija na tom teritoriju u 7. st.³⁷

33 *Concilium universale Chalcedonense* (ed. E. Schwartz), 32.

34 *Le Synèdèmos d'Hièroklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre* (ed. E. Honigmann), 13, no. 636, 1–8.

35 Darrouzès, *Notitiae*, 213, Not. 1.444–449.

36 Salamon, "Novae," 198, bilj. 139 smatra, uz to, da je Odes u *Not. 1* lokaliziran u Meziju kao posljedica suparništva između starog (Marcijanopol) i novoga metropolitikog sjedišta. Holubeanu, *Organizarea bisericească în Scythia*, 222–233 nagađa da je Odes promaknut u viši položaj zato što se u njemu od 536. nalazilo sjedište novoosnovanoga vojno-administrativnog distrikta *Quaestura exercitus Iustiniana* (o kojoj v. recentno Dumanov, "Thrace in Late Antiquity," 92, sa starijom literaturom).

37 Salamon, "Novae," 199–200 datira osnivanje triju najmlađih biskupija na razmeđu 6. i 7. st., što bi u tom slučaju predstavljalo *terminus post quem* za sastavljanje *Notitia 1*; njezinu gornju

Notitiae 2 i 4 sadržajno se, prema tome, podudaraju s *Notitia 1* glede crkvene geografije provincije (koju i dalje nazivaju Hemimont), što ukazuje na to da je u prvoj trećini 9. st. s točke gledišta Konstantinopola struktura kakvu bilježi prva noticija permanentno smatrana zatečenim, izvornim stanjem crkvene mreže u Meziji (ne može se, naravno, bez ostatka tvrditi da to jamči i permanentno funkcioniranje navedenih biskupija u tim vremenskim rasponima, već radije svjedoči o konzervativizmu službene Crkve). Novine se, međutim, kako je rečeno, javljaju u *Notitia 3* (Tab. 1).

	<i>Notitia 1</i> (6/7. st.)	<i>Notitia 2</i> (805.–814.)	<i>Notitia 3</i>	<i>Notitia 4</i> (814.–827/828.)
PROVINCIJA	Haemimontus	Haemimontus	Moesia Prima	Haemimontus
METROPOLA	Marcianopolis	Marcianopolis	Odessos	Marcianopolis
SUFragANI	Rodostolon	Rodostolon	Novae ↑	Rodostolon
	Transmarisca	Transmarisca	Appiaria	Transmarisca
	Novae	Novae	Durostorum ↓	Novae
	Zekedepa	Zekedepa	Marcianopolis ↓	Zekedepa
	Skaria	Skaria	Abritus	Skaria
	--	--	Nicopolis	--
	--	--	Palaistene	--

Tab. 1. Provincija Hemimont u *Notitiae episcopatum* 1–4. ■ biskupije zabilježene u svim noticijama; ↑↓ izmjena ranga biskupije.

Razlike u imenu crkvene provincije, broju njezinih biskupija, njihovoj distribuciji (uvedena je jedna posve nova) te redoslijedu spram starijih (biskupsko pismo iz 458., Hijeroklo, *Notitia 1*) i mlađih izvora (*Notitiae 2 i 4*) izazvale su različita tumačenja u historiografiji.³⁸ U popis se, naime, iznova uključuju davno ugasle biskupije (Apijarija, Abrit), Transmariska, Zekedepa i Skarija neobjašnjivo iščezavaju, Nikopol se iz autokefalne nadbiskupije vraća u ordinarnu biskupiju-sufragana, a nizu se na kraju pridružuje dotad nigdje potvrđena

kronološku granicu u svakom bi slučaju predstavljala Heraklijeva vladavina (610.–641.), o čemu postoji davnašnji konsenzus među istraživačima.

38 Šire, s pregledom literature: Holubeanu, "Organizarea bisericească în Moesia Secunda," 82, 87, 96–97. Salamon, "Novae," 203, bilj. 172 tumači povratak tradicionalnom imenu Mezija kao posljednicu uzdignuća Odesa na metropolitanski položaj, budući da je taj grad u prve četiri noticije redovito bilježen kao "nadbiskupija Mezije". O zabunama između pripadnosti crkvenim i civilnim administracijama (npr. miješanju metropolije Trakije s temom Trakija) usp. Asdracha, "La Thrace orientale," 222, 241–242; Holubeanu, "Numele provinciei mitropoliei de Marcianopolis," 81–89; Holubeanu, "The province of the metropolitan see of Marcianopolis," 397–402.

biskupija *Palestina* (koja se poistovjećuje s utvrdom Palastol na desnoj obali Dunava blizu ušća rijeke Vid). Tome treba dodati i degradiranje Marcijanopola, koji je od negdašnje metropole završio među sufraganima, i to na četvrtom mjestu u slijedu prvenstva. Svim je biskupijama, na koncu, mjesto poremećeno, dočim je u preostalim noticijama ono stabilno (npr. Durostor s položaja prvog sufragana pada na treće mjesto, Nove se s treće pozicije uspinju na prvu, itd.).

Takvo, proizvoljno prekrajanje crkvenog pejzaža u provincijama Evropa, Hemimont, Trakija, Rodope i Mezija, pripisivanje primata jednim biskupijama te subordinacija drugih nisu obilježje povratka tradicionalnom ustroju ili pokušaja obnove idealnog arhetipa, već ih treba tumačiti na drugi način. Isti fenomen – odstupanje *Notitia 3* od ranokršćanskoga crkvenog ustroja (ili u najmanju ruku izostanak potvrde da je ranokršćanski crkveni ustroj bio sukladan onomu predstavljenom u *Notitia 3*) – primjetan je i u Skitiji, jednoj od rubnih provincija Carstva.

Skitija

Obuhvaćajući teritorij između Crnog mora i Dunava, tj. približno današnju Dobrudžu, provincija Mala Skitija raspolagala je velikim brojem gradova (petnaest prema Hijeroklu),³⁹ ali je neovisno o tome imala samo jednu biskupiju (Tomi, današnja Constanța), što je specifikum te zemlje. U *Notitia 1* grad Tomi je uvršten među autokefalne nadbiskupije, te nema spomena metropolije pod skitskim imenom; takvo stanje registriraju i *Notitiae 2, 4* i *5*. U literaturi su izricana vrlo deciderana mišljenja o postojanju većeg broja sufraganskih biskupija pod vrhovništvom Tomija kao metropolita Skitije već u 6. st., no neprijepornih pokazatelja za to zasad nema. Vrijedi činjenica da je biskup Tomija prvi put nedvosmisleno okarakteriziran kao metropolit tek u *Notitia 3*,⁴⁰ dok se u ostalim noticijama vraća u položaj autokefalnog nad-

39 Janin, "La hiérarchie," 139–140. Od starijih radova izdvajamo Netzhammer, "Die altchristliche Kirchenprovinz Skythien (Tomis)," 397–412.

40 Kako ispravno primjećuje Atanassov, "Christianity," 360. Teško je, međutim, održiv zaključak koji izvodi u nastavku (360, 363), prema kojem podatke iz *Notitia 3* o Skitiji treba datirati u drugu polovinu 6. st., možda za Justina II. (565.–578.). Autor, naime, drži da iz tog razdoblja potječe prototip *Notitia 3*, konfrontirajući ga s arheološkom slikom provincije, iz koje po njegovu mišljenju proizlazi da je polovinom 6. st. većina gradova Skitije doživjela tešku destrukciju. Taj horizont povezuje s najezdom Kutrigura 559., zaključujući da su poslije tog događaja utemeljene sve u *Notitia 3* navedene biskupije, u sklopu velika zahvata obnove crkvenog pejzaža; poslije, pak, avarsko-slavenskih prodora konac 7. st. na Podunavlju dočekale bi možda jedino biskupije Histrija i Tomi. Neovisno o vojno-političkim zbivanjima, teško je usvojiv zaključak da je čak četrnaest biskupija osnovano i iščezlo u tako kratkom razdoblju. Za pregled literature o statusu Tomija v. Popescu, "The

biskupa. Kolapsom dunavskog limesa krajem 6. i početkom 7. st. nestali su i viši oblici crkvenog ustroja.

Dok je većina istraživača dugačke popise biskupskih gradova Skitije i Me-zije tumačila nekritičkim sastavljačevim služenjem Hijeroklovim popisima civilnih središta provincije,⁴¹ bilo je i pokušaja da se vjerodostojnost sadržaja tog segmenta *Notitia 3* spasi temeljem iznošenja nekoliko uzajamno ovisnih hipoteza. Iznosile su se, primjerice, pretpostavke kako Tomi nije bio jedina biskupija na teritoriju Skitije u 6. st., čime bi *ipso facto* njegovi putativni sufragani iz *Notitia 3* prestali biti fikcija ili preslik Hijeroklovih municipalnih lista, štoviše prometnuli bi se u prvorazredno svjedočanstvo o bogatom broju sufragana Tomija.⁴² Sačuvane noticije bi, uz to, bile korumpirane kopije nesačuvanih noticija spekulativnog sadržaja.⁴³ Daljnji oslonac takvim tumačenjima tražio se u arheološkom zapisu.⁴⁴ Navedena, visoko hipotetična promišljanja zasnivaju se u najvećem broju slučajeva na kružnoj argumentaciji, pri čemu se jedna hipoteza potvrđuje drugom: nepoznanice o sadržaju *Notitia 3* potkrepljuju se nepoznanicama o crkvenom životu predslavenske Skitije.

city of Tomis," 126. Autor smatra da je grad bio promaknut iz autokefalne nadbiskupije u metropoliju za vladavine Anastazija I. (491.–518.) te da je taj status sačuvao barem do kraja 6. st. (145).

- 41 Tako već Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes*, 169–171, što od novijih istraživača prihvaća npr. Atanassov, "Christianity," 352, poduprijevši svoja gledišta pomnom evidencijom arheološkog zapisa o ranom kršćanstvu u podunavskim provincijama.
- 42 Holubeanu, *Organizarea bisericească în Scythia*, 19–68; Holubeanu, "A new reading of the data," 176–177. Supstancijalni dio autorovih razmatranja počiva na pretpostavkama o postojanju sukcesivnih, nesačuvanih noticija, sastavljenih u vremenskom slijedu po narudžbi različitih carigradskih patrijarha, a koje bi kao arhetipi poslužile sastavljačima kasnijih (sačuvanih) noticija; oni bi ih prepisivali s većom ili manjom točnošću; pretpostavka je plauzibilna, ali zasad nedokaziva.
- 43 Tako Holubeanu, "Organizarea bisericească în Moesia Secunda," naročito 96 i d.; Holubeanu, *Organizarea bisericească în Scythia*, 133–200, s pretpostavkama o postojanju noticija-arhetipa iz vremena patrijarha Epifanija (520.–535.), Menasa (536.–552.) i Sergija (610.–638.).
- 44 Takve arheološke i epigrafičke potvrde podastirali su naročito rumunjski istraživači: Popescu, "Kirchliche Organisation," 86–91; Popescu, "L'Église de Tomis," 252. Madgearu, "The Church," 145–147 smatra da jedino arheološki utvrđene biskupske bazilike (stolne crkve) mogu pridonijeti kredibilitetu popisa iz *Notitia 3* (ali je sporno pitanje po kojim mjerilima "biskupske bazilike" mogu biti arheološki prepoznatljive). Autor takve ostatke prepoznaje u deset gradskih naselja Skitije, od kojih tri uopće nisu navedena u *Notitia 3* (*Sucidava*, *Ibida*, *Argamum*); s druge strane, u pet gradova s popisa nisu ustanovljene arheološke potvrde biskupskog sjedišta. Stoga za autora *Notitia 3* predstavlja kasnu kompilaciju bez ikakve vrijednosti za situaciju Skitije u 6. st. – sekcija bi bila zasnovana na Hijeroklovim popisima.

Priklanjaje gledištu da brojne biskupije Druge Mezije i Skitije u noticijama zaista jesu “nostalgične replike prijašnje stvarnosti”,⁴⁵ ne lišava nas, ipak, obveze da ustanovimo uzroke, vrijeme i okolnosti njihova sastavljanja, odnosno pokušamo pokazati zbog čega je *Notitia 3* u tolikoj mjeri apartna u odnosu na preostale popise biskupija Carigradske patrijaršije.

Konfrontiramo li, naime, spoznaje o pred srednjovjekovnoj crkvenoj geografiji svih gorespomenutih provincija s podacima iz *Notitia 3*, pomalja se slika koja ne ide u prilog hipotezama o *restauraciji* ranokršćanske biskupske mreže u podunavskim zemljama Carstva, ponajprije stoga što ona, crkvena struktura ranokršćanskog doba, nije imala organizacijski profil kakav je predstavljen u noticiji.

U svemu, dakle, najupadljivije anomalije *Notitia 3* relevantne za Tračku dijecezu jesu sljedeće: u rubrici metropolitâ bilježi dvije Trakije (pod Filipopolom i Marcijanopolom) i dva Hemimonta (pod Hadrijanopolom i Marcijanopolom); dvije nepostojeće metropolije iz te sekcije (Serdika i “Trakija” pod Marcijanopolom) nemaju sufragana, odnosno manjkaju za njih predviđene rubrike u trećoj sekciji; jednoga autokefalnog nadbiskupa iz druge sekcije (Drizipara) pripisuje nepostojećoj provinciji Drugoj Meziji (kojoj inače nema spomena ni u sekciji metropolitâ, ni u sekciji njihovih sufragana); formira, dodatno, provincije Prvu Meziju i Drugi Hemimont u koje uključuje djelomice iste biskupije (Marcijanopol, Nove), mijenjajući nekima i jurisdikcijski status (Marcijanopol, Odes). Istovremeno dvije metropolije iz treće sekcije (“Prva Mezija” i Skitija Pontskog primorja) uopće nemaju odgovarajućih metropolita u prvoj sekciji.

Analiza i zaključci

Zuckermanova analiza pokazala je da akti Drugoga nicejskog koncila (787.) predstavljaju čvrst *terminus post quem* za *Notitia 3*.⁴⁶ Ona je, po njegovu mišljenju, morala nastati između 787. i 805./806., iz dvaju osnovnih razloga: a) jer dijeli Grčku na dvije crkvene provincije (Peloponez pod jurisdikcijom Korinta i Heladu pod jurisdikcijom Atene) koje su se razdvojile 787.–806.; b) jer navodi Patras kao autokefalnu nadbiskupiju – dočim je ona unaprijeđena u metropoliju 805./806.⁴⁷ S obzirom na to da je Patras postao metropolija 805./806., a Atena

45 Citat iz Atanassov, “Christianity,” 364.

46 Zuckerman, “Byzantium’s Pontic policy,” 203 i d.

47 Zuckerman, “Byzantium’s Pontic policy,” 204. Darrouzès, *Notitiae*, 231, Not. 3.52, 3.53 (provincije Peloponez i Helada); 232, Not. 3.55 (Patras autokefalna nadbiskupija). Na drugom se mjestu Patras navodi kao sufragan Korinta (Not. 3.752). Maciej Salamon, “Einige

isti status stekla između 787. i 806. (obje su prije toga bile autokefalne nadbiskupije),⁴⁸ slika središnje Grčke kakva je predstavljena u *Notitia 3* mora potjecati iz vremena patrijarha Tarazija (784.–806.), ne iz kasnijeg perioda. Relativnu kronologiju učvršćuju i neke druge anomalije, npr. pojava metropolije Serdika u toj noticiji (te ni u jednoj drugoj) mora datirati iz vremena prije 809., kad su taj grad uništili Bugari.⁴⁹ Nadalje, okolnost što se na kraju popisa sufragana Mezije javlja, prvi i jedini put, naselje *Palaistene* (*Palatiolum*, Παλάστολον, Παλατιόλον) ukazuje na to da ta noticija nije u svemu mehanički prijepis starijih popisa, već da je djelomice ažurirana u skladu s recentnijim stanjem na terenu, kada je ta utvrda uz dunavski limes na razmeđu 6. i 7. st. stekla istaknut obrambeni značaj.⁵⁰

Ovisnost *Notitia 3* o aktima Drugoga nicejskog koncila u literaturi odavno je uočena.⁵¹ Dostatno je u tom smislu primijetiti da je od ukupno 88 metropolita, nadbiskupa i biskupa Tračke dijeceze popisanih u *Notitia 3* njih skoro 40 zastupljeno i u aktima koncila (45%). Oduzme li se od prvoga broja one katedre koje su u noticiji duplicirane ili uvišestručene, kao i one koje su plod fikcije, taj postotak postaje još viši. Neujednačenosti između dvaju popisa dakako nisu izostale,⁵² no, generalno uzevši, njihova je korelacija neupitna. Među popisima sufragana rubrika provincije Evrope najvjernija je svom predlošku iz akata (12 biskupskih stolica od 14), a prilično precizno je reproduciran i slijed autokefalnih nadbiskupija (9 od 15), te biskupija provincija Rodope (4 od 10) i Hemimont (5 od 9). To znači, s jedne strane, da je nekadašnja Tračka dijeceza uoči koncila 787. sačuvala ili obnovila zavidan broj izvornih biskupskih sjedišta funkcionalnih prije avaro-slavenskih i bugarskih najezdi (ili valja pomišljati na alternativnu mogućnost da su u međuvremenu oblikovane sasvim nove biskupske stolice); s druge strane, nameće se zaključak da je sastavljač noticije

Bemerkungen,“ 93 tumači tu pojavu time što se sastavljač *Notitia 3* služio dvama različitim predlošcima, starijim (iz vremena kad je Patras bio obična biskupija) i mlađim (iz vremena kad je unaprijeđen u nadbiskupiju), ali i time što nije bio nepristran prema položaju Patrasa.

48 Коматина, “Оснивање,” 32 i d., 35–36.

49 Zuckerman, “Byzantium’s Pontic policy,” 206. Darrouzès, *Notitiae*, 231, Not. 3.49 (Serdika). Grad je naveden među metropolama, ali nema biskupa-sufragana u zadnjoj sekciji.

50 Na što je ukazao i Atanassov, “Christianity,” 363.

51 Usp. npr. Darrouzès, *Notitiae*, 32–33; Asdracha, “La Thrace orientale,” 257, 265.

52 Npr. grad Drizipara u aktima je ubilježen kao autokefalna nadbiskupija provincije Evrope, dok je u *Notitia 3* pripisan “Drugoj Meziji”; gradovi Perber, Skopel, Pamfil i Garela u *Notitia 3* su sufragani Trajanopola (Rodope), dok su u koncilskim aktima to biskupije Hemimonta (Hadrijanopol); Niceja Tračka i Litoprozop u aktima su dio provincije Evrope (Herakleja), dočim sastavljač *Notitia 3* prvu dodjeljuje Hemimontu (Hadrijanopol), a drugi Trakiji (Filipopol); autokefalna nadbiskupija Mesembrija iz akata koncila u noticiji postaje sufraganskom biskupijom Hadrijanopola itd.

za opis tog dijela Carstva na raspolaganju imao nekoliko desetaka funkcionalnih biskupija koje je potom obogaćivao dodatnim podacima, neovisno o tome što je gradove razvrstao u pogrešne (često i nepostojeće) provincije. Za dosege i kontekstualizaciju sastavljачevih postupaka indikativno je primijetiti krajnje točke protezanja crkvenog ustroja – kakva je on ocrtao – koje se može kontrolirati neovisnim izvorima: dok su iz provincije Evrope (najbliže Konstantinopolu) koncilu prisustvovali gotovo svi biskupi navedeni u *Notitia 3*, s udaljavanjem od središta Carstva prema sjeveru-sjeverozapadu podaci postaju nesigurniji, sudjelovanje biskupa s tih područja na koncilu nekonzistentnije, preklapanje jurisdikcija i udvostručavanje gradova učestalije. Drugom nicejskom koncilu tako su prisustvovali predstavnici provincija Evrope (metropolit Herakleje i dvadeset sufragana), Rodope (metropolit Trajanopola s jednim sufraganom), Hemimonta (metropolit Hadrijanopola s devet sufragana) te Trakije (jedan biskup, bez nadležnog metropolita iz Filipopola).⁵³ Na koncu, provincije Prva Mezija (Odes sa sedam sufragana), Skitija Pontskog primorja (Tomi s četrnaest sufragana) i Drugi Hemimont (Marcijanopol s četiri sufragana) uopće nisu zastupljene na koncilskim zasjedanjima.

Čak i ako pretpostavimo da popisi biskupa iz akata Nicejskog koncila ne predstavljaju kompletnu sliku crkvenoga ustroja na području Carstva (npr. za metropolite Filipopola i Marcijanopola u njima je predviđeno mjesto, no njihovi potpisi izostaju),⁵⁴ izvjesno je da – sudeći prema zastupljenosti crkvenih poglavara s teritorija bivše Tračke dijeceze – područje pod bizantskom kontrolom oko 787. nije u znatnoj mjeri prelazilo liniju Nikopol *ad Nestum*–Drizipara–Mesembrija; to su najudaljenije točke s kojih su pristigli sudionici koncila. Zona utjecaja Bizanta u tom trenutku, čini se, dopirala je najsjevernije do planine Balkan, odnosno nije prelazila staru graničnu liniju između Hemimonta i Trakije s jedne strane i Druge Mezije s druge strane tog masiva. Drugim riječima, tadašnja crkvena mreža zahvaćala je veći dio nekadašnjih provincija *Europa* i *Haemimontus*, a tek manjim dijelom, periferno provincije *Rhodope* i *Thracia*. Dobrudža, pak, i južno Podunavlje ostaju sasvim izvan dometa Carstva. Njihova je crkvena geografija, stoga, u *Notitia 3* opisana na sasvim izobličen način, zrcaleći aktualna znanja sastavljачa, ali i konkretne društveno-političke okolnosti u kojima je moglo doći do planova za rekonstrukciju i (re)kompoziciju crkvenih struktura onkraj gore navedene linije. Tražeći optimalni trenutak u općem povijesnom kontekstu, jedna epizoda izlazi u prvi plan.

53 Jončev, “Съборни актове,” 200–205; Lamberz, *Bischofslisten*, 42, 45, 48–49, 50–51, 55–57, 74–75.

54 Vidi Lamberz, *Bischofslisten*, 21, 22.

U svibnju 784. carica Irena sa sinom Konstantinom VI. nalazila se na putovanju u Trakiji, sve do Beroje (Stara Zagora) koju obnavlja i preimenuje u Irenopol, nastavlja do Filipopola (Plovdiv), obnavlja i Anhijal (Pomorije-Burgas na crnomorskoj obali), cijelim putem neometana (πάσης ἀπαθείας).⁵⁵ Nadalje, Serdiku su 809. osvojili Bugari,⁵⁶ što bi značilo da je prije toga bila u bizantskim rukama; na temelju svega toga Ralph-Johannes Lilie svojedobno je pretpostavio da je bizantsko-bugarska granica 780-ih tekla po liniji Serdika-Filipopol-Irenopol-Mesembrija.⁵⁷ To obuhvaća velik teritorij omeđen rijekom Strumom na zapadu, Egejskim morem na jugu, Mramornim morem na jugoistoku, te Crnim morem na istoku, što je sukladno slici kakvu nude koncilski akti. Godine 786. Irena i Konstantin VI. još su jednom povelili vojsku u Trakiju, a teritorijalni dobiti tada su se proširili sve do rijeke Strume. Primijetiti je ipak da se centralna oblast tog prostora (između rijeka Strume i Marice) očito nalazila samo pod relativnom kontrolom Carstva, jer se iz popisa biskupa s Nicejskog koncila 787. vidi da s tog prostora nema crkvenih predstavnika (taj će teritorij pod čvršću kontrolu Carstva dospjeti tek vojnim pohodima Nikefora I. između 807. i 809.).⁵⁸ On je, međutim, okružen teritorijima pod snažnom bizantskom kontrolom s jugozapada (tema Makedonija s Solunom), istoka/jugoistoka (tema Trakija) i sjevera (bizantska uporišta Serdika, Filipopol i Beroja). Crkveni je ustroj osobito gust u temi Trakiji, gdje su metropole Hadrijanopol (s osam sufragana), Herakleja (s petnaest sufragana) i Trajanopol, čemu treba dodati biskupije u Mesembriji, Kipseli i Nikopolu

55 *Theophanis Chronographia*, A. M. 6276, 457.6–11 = *Chronicle of Theophanes* (1982), 142–143; *The Chronicle of Theophanes* (1997), 631. Usp. Treadgold, *Byzantine Revival*, 73; Sophoulis, *Byzantium and Bulgaria*, 162–163.

56 *Theophanis Chronographia*, A. M. 6301, 485.4–486.8 = *Chronicle of Theophanes* (1982), 165–166; *Chronicle of Theophanes* (1997), 665–666.

57 Ralph-Johannes Lilie, "Thrakien' und 'Thrakesion'," 41–45. Autor, doduše, upozorava (bilj. 155) da nisu svi gradovi koje je Irena posjetila bili zastupljeni na koncilu 787., što znači da bizantska vlast nije bila posvemašnja. S druge strane, Sophoulis, *Byzantium and Bulgaria*, 164 na temelju hagiografije sv. Petra od Atroe primjećuje da je Anhijal imao biskupa za vrijeme patrijarha Tarazija (784.–806.). Beroja se kao autokefalna nadbiskupija Trakije javlja u noticijama 1–11 (a u *Notitia 3* i duplicirana kao sufragan Filipopola). Da je *Notitia 3* imala donekle realnu osnovicu na bugarskim ozemljima smatra i Peter Schreiner, "Das Christentum in Bulgarien," 56, 60–61. Rad Снегаров, "Епархийските списъци като исторически извори за християнизацията на балканските славяни," 647–658 nije mi bio dostupan u vrijeme pisanja ovog priloga.

58 Treadgold, *Byzantine Revival*, 149. Sophoulis, *Byzantium and Bulgaria*, 163 primjećuje da se većina biskupija iz te regije, zabilježenih u aktima Nicejskog koncila, nalazi uz glavne prometnice. Jedina biskupija iz Trakije (u antičkom smislu riječi) zastupljena na koncilu 787. jest Nikopol – Lambez, *Bischofslisten*, 49, bilj. 192. Generalno o Trakiji, Rodopima i Hemimontu od kraja 6. do sredine 9. st.: Soustal, *TIB* 6, 74–86.

Trakijskom.⁵⁹ Razvidno je, prema tome, da su nekadašnje provincije *Euro-pa* (metropola: Herakleja) i *Haemimontus* (metropola: Hadrijanopol) iznova izgradile skoro cjelokupan svoj crkveni ustroj; isto vrijedi i za dio nekadašnje provincije *Rhodope* (metropola: Trajanopol) koja se nadovezuje na temu Makedonija (nekadašnja *Macedonia Prima* s metropolom u Solunu). S obzirom na vijesti o Serdici i Filipopolu izgleda da je bizantskom vlašću bio zahvaćen barem dio bivših provincija *Dacia Mediterranea* i *Thracia*, ali se veći njihov dio ipak nije nalazio pod kontrolom Carstva. Nije li, stoga, indikativno što je u *Notitia 3* Filipopol naveden kao metropolijsko središte jedne od dviju Trakija, dok je Serdika navedena kao sjedište metropolije bez nabrojenih sufragana u trećoj sekciji (očito u kontekstu nesređenog stanja u negdašnjoj Sredozemnoj Daciji, pod prijašnjim vrhovništvom Svete Stolice)?

Uvrštavanje Serdike u *Notitia 3*, naime, nipošto ne može biti interpretirano kao obnova nekadašnjega, ranokršćanskog ustroja, budući da taj grad nije bio potpadao pod Tračku dijecezu, već sačinjavao dio Istočnog Ilirika (samim tim bio je izvan jurisdikcije carigradskog patrijarha). Kada je u travnju 535. car Justinijan I. *Novelom 11* ustanovio nadbiskupiju u Prvoj Justinijani (*Justiniana Prima*, Caričin grad kod Leskovca), dao joj je značaj autokefalne crkve koja je do izvjesne mjere trebala nadomjestiti nekadašnju Sirmijsku nadbiskupiju. Prepolovivši područje dotadašnjega Solunskog vikarijata kao zasebne papinske ekspoziture za Istočni Ilirik, car je njegov sjeverni dio podložio novoformiranoj metropoliji svoga rodnog grada utemeljenoj za tu priliku. Istovremeno je tim potezom zadao udarac jurisdikcijskom opsegu papinskog vikarijata u Solunu, odcijepivši od njega šest "latinskih" i jednu "grčku" biskupiju. Izuzimanjem tih dijeceza iz uprave solunskog nadbiskupa, Justinijan je njegovo područje umanjio za čitavu polovicu, praktički svevši područje papinskog vikara na grekofone provincije (Kreta, Helada, Tesalija, Stari Epir, Novi Epir i Prva Makedonija), što je dakako omogućilo njihovo približavanje carigradskoj politici. Novom je crkvenom središtu dodijeljen sav mezijski i dacijski prostor, pretežno latinofone biskupije: Obalna Dacija, Sredozemna Dacija, Druga Panonija, Prva Mezija, Dardanija, Prevalitana i Druga Makedonija (potonja 545.

59 Eventualno bi im se moglo pridružiti još dvije biskupije: Litoprozop i Perber, koje nisu ubicirane. Prva je na koncilu 787. nastupila kao sufragan Evrope (Herakleja), a u 9. st. vodila se kao sufragan Filipopola (Trakija) (Asdracha, "La Thrace orientale," 257; Soustal, *TIB* 6, 336; Lamberz, *Bischofslisten*, 56). Druga je na koncilu 787. nastupila kao sufragan Hemimonta (Hadrijanopol), u drugoj polovini 9. st. sufragan je Trajanopola (Rodope) (Asdracha, "La Thrace orientale," 265–266 i bilj. 216, 302; Soustal, *TIB* 6, 393; Lamberz, *Bischofslisten*, 75); prema Tăpkova-Zaimova, "Un évêché peu connu," 597, Perber se nalazio u istočnoj Trakiji, sjeverno od Selimbrije.

vjerojatno vraćena Solunskom vikarijatu).⁶⁰ Naknadno je metropolitu Prve Justinijane dodijeljena titula *archiepiscopus*, kao posebna čast jer se radilo o crkvenom prvaku careva rodnog mjesta. Ta je reorganizacija crkvene jurisdikcije od Sjevernog Ilirika načinila zasebnu crkvenu cjelinu, ali ju u jurisdikcijskom smislu nije uspjela trajno i regularno podrediti carigradskom patrijarhu.⁶¹

Daljnji okvir za crkvene pokrajine *Mysia Prima* i *Scythia Pontica* u *Notitia 3* mogla bi predstavljati vojno-politička situacija za vladavine Nikefora I., čiji je dugoročni plan bio potpuno uklanjanje Bugara s Balkana te ponovna uspostava stare rimske granice na Dunavu.⁶²

Pojava tih dviju crkvenih provincija bez ekvivalentnih metropolita u prvoj sekciji, po Zuckermanu, ne ukazuje na inovacije ni na administrativne promjene, nego na ovisnost *Notitia 3* o prethodnim noticijama. Naime, Zuckerman primjećuje da je još u *Notitia 1* zabunom došlo do pretvaranja pokrajine *Moesia Secunda (Inferior)* u *Haemimontus*, što je u popisu dalo dvije istoimene pokrajine: "pravi" *Haemimontus* s glavnim gradom Hadrijanopol i "Haemimontus" s glavnim gradom Marcijanopol; ta je greška potom prenesena u *Notitiae 2* i *4*. Potvrda tome da je posrijedi greška jest činjenica što je autokefalna nadbiskupija Odes u svima njima točno smještena u Meziju (a ne u "drugi" *Haemimontus*).⁶³ Sastavljač *Notitia 3* nije uklonio "duplicirani" *Haemimontus* ni s popisa

60 Wozniak, "East Rome, Ravenna and Western Illyricum," 351–382; Pietri, "La géographie de l'Illyricum ecclésiastique," 30–31, 36, 48–50, 53–54; Bratož, "Razvoj organizacije zgodnjekršćanske cerkve," 378; Bratož, "Zgodnjekršćanska cerkev v Makedoniji," 21–23; Bratož, "Die Geschichte des frühen Christentums," 541f.; Максимовић, "Северни Илирик у VI веку," 26–30; Живковић, *Црквена организација*, 33–47; Rist, "Das apostolische Vikariat von Thessaloniki," 649–662; Bratož, "Die kirchliche Organisation," 225–227; Gračanin, *Južna Panonija*, 261–263; Dumanov, "Thrace in Late Antiquity," 93; Коматина, *Црква и држава у српским земљама*, 35–39; Turlej, *Justiniana Prima*; Moreau, "La *partitio Imperii* et la géographie des Balkans," 255–285.

61 Deset godina kasnije (u *Noveli 131* iz 545.) precizirano je da Prva Justinijana ima na svojem području najviši mogući status – *locum obtinere eum sedis apostolicae Romae*. Crkvenopravni položaj grada ipak je i nakon toga ostao nejasan, jer nije bilo potpuno definirano predstavlja li novoosnovana metropolija autokefalnu nadbiskupiju ili pak, ponovno, papinski vikarijat, ovog puta nadležan za sjeverni, k dunavskom limesu usmjereni dio nekadašnjega cjelovitoga Solunskog vikarijata. Svakako se od kasnog 6. st. politika Svete Stolice prema metropoliji odnosila kao prema vlastitom vikarijatu, faktično anuliravši Justinijanove težnje za vladavine njegovih nasljednika. U jednom pismu iz 602. papa Grgur I. Veliki izričito spominje nadbiskupa Ivana iz Prve Justinijane kao svoga vikara. Usp. Bratož, "Zgodnjekršćanska cerkev v Makedoniji," 26 i bilj. 173; Bratož, "Die kirchliche Organisation," 227.

62 Treadgold, *Byzantine Revival*, 146, 168; Sophoulis, *Byzantium and Bulgaria*, 205.

63 Darrouzès, *Notitiae*, Not. 1.36–37, 438–449; Not. 2.35–36, 506–517; Not. 4.36–37, 457–467. Odes: Not. 1.39, Not. 2.42, Not. 4.40. Usp. Zuckerman, "Byzantium's Pontic policy," 209.

sufragana u trećoj sekciji ni s popisa njima nadležnih metropolita u prvoj sekciji. Ali je zato formirao novu provinciju, *Moesia Prima*, s gradom Odes na čelu (pri čemu je Odes “unaprijedio“ iz autokefalne nadbiskupije u metropoliju).⁶⁴

Kako je već izneseno, *Notitia 3* na donjem Dunavu navodi dvije metropolije: *Haemimontus Secundus* s Marcijanopolom kao metropolom (četiri sufragana s teritorija Mezije), te *Mysia Prima* s Odesom (Varna) kao metropolom (sedam sufragana, među kojima je i jedan dubliran iz prethodne grupe, te ponovo Marcijanopol, ovaj put kao obična biskupija) – Darrouzès, *Notitiae*, 244, Not. 3.727–731; 241, Not. 3.603–610. U drugim pak noticijama Odes je autokefalna nadbiskupija u provinciji Meziji – Darrouzès, *Notitiae*, 205, Not. 1.39; 217, Not. 2.42; 250, Not. 4.40; 265, Not. 5.44; usp. Moulet, *Évêques*, 105. Dakle, Drugi Hemimont podrazumijeva zapravo Prvu Meziju, tj. za jednu te istu provinciju donijeta su dva različita popisa. U literaturi je kraća verzija (s Marcijanopolom kao metropolom) smatrana autentičnom, duža fikcijom. Salamon, “Einige Bemerkungen,” 94–95 smatra da su obje verzije autentičan trag uzastopnih faza razvitka crkvene provincije Mezija / Hemimont: prva najkasnije iz razmeđa 6./7. st., druga iz vremena reorganizacije potkraj Heraklijeve vladavine (koja možda i nije bila realizirana), kada se sjedište metropolije pomaknulo prema moru, ali zadržalo stari naziv Mezija. Po Salamonu, obje varijante mogu datirati jedino prije bugarskih osvajanja. Isti je autor pitanju podunavskih provincija u svjetlu *Notitia 3* posvetio posebnu studiju, gdje je iznio vlastiti prijedlog datacije toga biskupskog popisa (Salamon, “Novae,” 204, 207–208). Drži da “Prva Mezija“ u njemu reflektira stanovitu povijesnu stvarnost, točnije pokušaj cara Heraklija da (između 628/29.–636.) izvrši rekonstrukciju crkvene mreže u Meziji. To argumentira, između ostaloga, pretpostavkom da degradiranje Marcijanopola u *Notitia 3* nije moglo biti provedeno (čak ni na teorijskoj razini) prije znatnoga vremenskog odmaka nakon stvarnog kolapsa grada (oko 615.); favoriziranje Odesa, s druge strane, po njegovu mišljenju u tom popisu ima smisla jedino prije pada toga grada (oko 680.), što bi vremenski lúk za datiranje *Notitia 3* suzilo na drugu i treću četvrtinu 7. st. (mogućnost da popis datira iz 9. st. Salamon odbacuje *a priori*, jer su tada “all the towns of the metropolis were outside the orbit of Byzantine authority“). Autor, začudo, uopće ne problematizira odnos između *Notitia 3* i biskupskih popisa u aktima Nicejskog koncila 787. – što je u ovom slučaju ključan interpretacijski postupak – te stoga gubi iz vida ovisnost prve o drugima. Takvim odjelitim tretiranjem tih usko povezanih tekstova moguće je podastrijeti naizgled plauzibilne zaključke (kao što je pripisivanje crkveno-upravnih zahvata u podunavskim provincijama caru Herakliju), koji, međutim, u svjetlu novijih pomaka u proučavanju crkvene povijesti tih oblasti i tekstualne transmisije popisa koji se na njih odnose (usp. naročito Zuckerman, “Byzantium’s Pontic policy“ i Moulet, *Évêques*) naprosto nisu održivi. Nadalje, potanka analiza i tumačenje odabranih segmenata *Notitia 3* (kao što je sekcija 36 [Not. 3.603–610] s Odesom na mjestu metropolita) ne može biti dostatna ako se na podjednak način ne pristupi i sekcijama koje naspram nje stoje u kontradikciji (npr. sekcija 44 [Not. 3.727–731], gdje je Marcijanopol metropola Drugog Hemimonta ili Not. 3.47, gdje je Marcijanopol metropolit Trakije, usp. Salamon, “Novae,” 203, bilj. 172). U suprotnom se izlažemo selektivnom pristupu: ako prihvatimo jedan dio teksta, a previdimo ili zanemarimo njemu protivni drugi dio, to otvara put proizvoljnu odbacivanju onoga što je nepodesno, odnosno prihvaćanju samo onoga što nam odgovara. Eksplicitno prihvaćanje jedne vijesti jednog te istog izvora podrazumijeva i jednako eksplicitno objašnjenje njezina primata pred drugom. Razgovijetno je, dakle, da korištenje sekcije 36 kao pouzdane povlači za sobom kritički odnos prema njezinu pandanu.

64 U stvarnosti je provincija Prva (Gornja) Mezija ležala daleko na zapadu uzduž južne obale Dunava, obuhvaćajući današnju središnju Srbiju (metropola: Viminacij), te kao dio Dačke dijeceze i Iliričke prefekture stajala pod vrhovnom crkvenom vlašću Rima (od 535. pod Justinijanom Primom).

Stoga, razumljivo, u prvoj sekciji noticije nema metropole Odes. Štoviše, autor je novostvorenom metropolitu Odesa podložio i Marcijanopol (iako je taj grad već bio naveden drugdje), tako da se ovaj u *Notitia 3* našao u više uloga: kao metropolit "dupliciranog" Hemimonta te kao sufragan Odesa u "Prvoj Mezi" . Pojavljuje se, dapače, i treći put (na 42. mjestu), ovaj put kao metropola Trakije, točnije rečeno kao jedna od metropolija iz prve sekcije bez sufragana u trećoj sekciji. Sličan je postupak sastavljač primijenio u Skitiji: grad Tomi, koji je u drugim noticijama autokefalna nadbiskupija, promaknut je u metropoliju s četrnaest sufragana.

Ne odbacujući, dakle, ni vrijednost ni točnost teza o kasnoj dataciji *Notitia 3*, na temelju svega izloženog zasad smatramo da postoje podjednako uvjerljivi argumenti za njezinu dataciju u period patrijarha Tarazija (784.–806.),⁶⁵ na čemu zasnivamo i vlastita gledišta.

Bibliografija

- Asdracha, Catherine. "La Thrace orientale et la Mer Noire: géographie ecclésiastique et prosopographie (VIIIe - XIIe siècles)." U: *Géographie historique du monde méditerranéen*, ur. Hélène Ahrweiler, 221–309. Byzantina Sorbonensia 7. Paris: Publications de la Sorbonne, 1988.
- Atanassov, Georgi. "Christianity along the Lower Danube Limes in the Roman provinces of *Dacia Ripensis*, *Moesia Secunda* and *Scythia Minor* (4th–6th c. AD)." U: *The Lower Danube Roman Limes (1st–6th c. AD)*, ur. Ljudmil Vagalinski, Nikolaj Šarankov, Sergej Torbatov, 327–380. Sofia: National Archaeological Institute with Museum, 2012.
- Avraméa, Anna. *Le Péloponnèse du IVe au VIIIe siècle. Changements et persistances*. Byzantina Sorbonensia 15. Paris: Publications de la Sorbonne, 1997.
- Basić, Ivan. "Dalmatinski biskupi na crkvenom saboru u Hijereji 754. godine." U: *Spalatumque dedit ortum. Zbornik povodom desete godišnjice Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu*, ur. Ivan Basić i Marko Rimac, 149–195. Split: Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu, 2014.

65 Usp. Jankowiak, "Notitia 1," 446: "Notitia 3, for instance, was probably compiled around 802–805 under the patronage of the patriarch Tarasios (784–806), and aimed at aligning the ecclesiastical geography of the Empire – now reduced, after the loss of Rome, to the patriarchate of Constantinople – with its political map. Its author combined the eparchies listed in *Notitia 1* with the provinces of Sicily, Calabria and the Illyricum, annexed at the expense of Rome under Leo III, as well as with the hitherto autonomous church of Cyprus, the province of Isauria – the only part of the patriarchate of Antioch still belonging to the Empire – and the newly created ecclesiastical province for the allied Khazar khaganate. The lists of bishops of the newly added provinces were based on one of the attendance lists of the Seventh Ecumenical Council of 787."

- Basić, Ivan. *I vescovi della Dalmazia al Concilio di Hieria del 754. Appunti sulla geografia storica dell'Adriatico meridionale bizantino nell'VIII secolo*. Split, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, Hrvatsko društvo za bizantske studije, 2020.
- Brandes, Wolfram. "Byzantine Cities in the Seventh and Eighth Centuries—different sources, different histories." U: *The Idea and Ideal of the Town between Late Antiquity and the Early Middle Ages*, ur. Gian-Pietro Brogiolo i Bryan Ward-Perkins, 25–57. Transformation of the Roman World 4. Leiden, Boston, Cologne: Brill, 1999.
- Brandes, Wolfram. "Das Schweigen des Liber Pontificalis. Die 'Enteignung' der päpstlichen Patrimonien Siziliens und Unteritaliens in den 50er Jahren des 8. Jahrhunderts." U: *Fontes minores XII*, ur. Wolfram Brandes, Lars Martin Hoffmann i Kirill A. Maksimovič, 97–203. Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte 32. Frankfurt am Main: Löwenklau-Gesellschaft, 2014.
- Bratož, Rajko. "Razvoj organizacije zgodnjekršćanske cerkve na ozemlju Jugoslavije od 3. do 6. stoletja." *Zgodovinski časopis* 40, br. 4 (1986): 363–395.
- Bratož, Rajko. "Die Entwicklung der Kirchenorganisation in der Westbalkanprovinzen (4. bis 6. Jahrhundert)." U: *Das Christentum in Bulgarien und auf der übrigen Balkanhalbinsel in der Spätantike und im frühen Mittelalter*, ur. Vasil T. Gjuzelev i Renate Pillinger, 149–196. Miscellanea Bulgarica 5. Wien: Verein Freunde des Hauses Wittgenstein, 1987.
- Bratož, Rajko. "Die Geschichte des frühen Christentums im Gebiet zwischen Sirmium und Aquileia im Licht der neueren Forschungen." *Klio* 72 (1990): 508–550.
- Bratož, Rajko. "Zgodnjekršćanska cerkev v Makedoniji in njen odnos do Rima." *Zgodovinski časopis* 44, br. 1 (1990): 5–29.
- Bratož, Rajko. "Die kirchliche Organisation in Westillyricum (vom späten 4. Jh. bis um 600) – Ausgewählte Fragen." U: *Keszthely-Fenekpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*, ur. Orsolya Heinrich-Tamáská, 211–248. Castellum Pannonicum Pelsonense 2. Budapest, Leipzig, Keszthely, Rahden/Westf.: Verlag Marie Leidorf, 2011.
- Brubaker, Leslie i John Haldon. *Byzantium in the Iconoclast Era (ca. 680–850): The Sources*. Birmingham Byzantine and Ottoman monographs 7. Aldershot: Ashgate, 2001.
- The Chronicle of Theophanes. An English translation of anni mundi 6095–6305 (A.D. 602–813)*, prijevod i komentar Harry Turtledove. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1982.
- The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern History AD 284–813*, prijevod i komentar Cyril Mango i Roger Scott. Oxford: Clarendon Press, 1997.
- Chrysos, Evangelos. "Zur Entstehung der Institution der autokephalen Erzbistümer." *Byzantinische Zeitschrift* 62 (1969): 263–286.
- Concilium universale Chalcedonense*, ed. Eduard Schwartz. Acta conciliorum oecumenicorum II, 5. Berlin, Leipzig: Walter de Gruyter, 1936.
- Darrouzès, Jean. "Listes épiscopales du concile de Nicée (787)." *Revue des études byzantines* 33 (1975): 5–76.
- Darrouzès, Jean. *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique, introduction et notes*. Géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin I. Paris: Institut français d'études byzantines, 1981.
- De Boor, Carl. "Nachträge zu den Notitiae Episcopatum." *Zeitschrift für Kirchengeschichte* XII (1891): 303–322.

- Duchesne, Louis. "Les anciens évêchés de la Grèce." *Mélanges de l'École française de Rome* 15 (1895): 375–385.
- Dumanov, Boyan. "Thrace in Late Antiquity." U: *A Companion to Ancient Thrace*, ur. Julia Valeva, Emil Nankov i Denver Graninger, 91–105. Malden, MA, Oxford, Chichester: Wiley-Blackwell, 2015.
- Feldman, Alex M. "Ethnicity and Statehood in Pontic-Caspian Eurasia (8-13th c.): Contributing to a Reassessment." PhD diss., University of Birmingham – The Centre for Byzantine, Ottoman and Modern Greek Studies, 2018.
- Gelzer, Heinrich. "Die kirchliche Geographie Griechenlands vor dem Slaweneinbruche." *Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie* 35, br. 4 (1892): 419–436.
- Gračanin, Hrvoje. *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća)*. Zagreb: Plejada, 2011.
- Guillou, André. *Régionalisme et indépendance dans l'Empire byzantin au VIIe siècle: l'exemple de l'Exarchat et de la Pentapole d'Italie*. Rome: Istituto storico italiano per il Medio Evo, 1969.
- Heher, Dominik, Johannes Preiser-Kapeller i Grigori Simeonov. "Staatliche und maritime Strukturen an den Byzantinischen Balkanküsten." U: *Häfen im 1. Millennium AD. Bauliche Konzepte, herrschaftliche und religiöse Einflüsse. Plenartreffen im Rahmen des DFG-Schwerpunktprogramms 1630 'Häfen von der Römischen Kaiserzeit bis zum Mittelalter' im Römisch-Germanischen Zentralmuseum Mainz, 13.-15. Januar 2014*, ur. Thomas Schmidts i Martin M. Vučetić, 93–116. Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 2015.
- Holubeanu, Ionuț. "Interpreting *Notitiae episcopatum*." U: *4th International Multidisciplinary Scientific Conference on Social Sciences and Arts SGEM 2017. Conference proceedings*, vol. 2, 279–284. Sofia: STEF92 Technology, 2017.
- Holubeanu, Ionuț. "Organizarea bisericească în Moesia Secunda în secolele V-VII p.Chr." *Pontica* 50 (2017): 71–126.
- Holubeanu, Ionuț. "Numele provinciei mitropoliei de Marcianopolis în *Notitiae episcopatum*." *Pontica* 51 (2018): 81–89.
- Holubeanu, Ionuț. *Organizarea bisericească în Scythia și Moesia Secunda în secolele IV-VII*. Bucharest: Basilica, 2018.
- Holubeanu, Ionuț. "The province of the metropolitan see of Marcianopolis in *Notitiae episcopatum*." U: *5th International Multidisciplinary Scientific Conference on Social Sciences and Arts SGEM 2018. Conference proceedings*, 397–402. Sofia: STEF92 Technology, 2018.
- Holubeanu, Ionuț. "Provincia Scythia în *Notitia* lui Carl de Boor. Vechile interpretări ale cercetătorilor." *Classica et Christiana* 14 (2019): 75–104.
- Holubeanu, Ionuț. "A new reading of the data concerning the ecclesiastical organization in the Roman province of Scythia during the sixth century." U: *History and Theology. Proceedings of the International Scientific Conference, Constanța November 17–18, 2020*, ur. Ionuț Holubeanu, 151–81. Bucharest: Editura Universitară, 2021.
- Janin, Raymond. "La hiérarchie ecclésiastique dans le diocèse de Thrace." *Revue des études byzantines* 17 (1959): 136–149.
- Jankowiak, Marek. "*Notitia 1* and the impact of the Arab invasions on Asia Minor." *Millennium-Jahrbuch* 10 (2013): 435–461.

- Jončev, Ljubomir. "Съборни актове." U: *Гръцки избори за българската история*, III, ur. Ivan Dučev, Vasilka Tǎrkova-Zaimova, Ljubomir Jončev i Petǎr Tivčev, 197–205. Избори за българската история VI. София: Българска академия на науките, Институт за българска история, 1960.
- Koder, Johannes i Friedrich Hild. *Tabula Imperii Byzantini, 1. Hellas und Thessalia*. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse. Denkschriften 125. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1976.
- Коматина, Ивана. *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*. Београд: Историјски институт, 2016.
- Коматина, Предраг. "Оснивање Патраске и Атинске митрополије и Словени на Пелопонезу." *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 46 (2009): 27–52.
- Коматина, Предраг. "Date of the composition of the *Notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae* nos. 4, 5 and 6." *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 50 (2013): 195–214.
- Коматина, Предраг. *Црквена политика Византије од краја иконоборства до смрти цара Василија I*. Београд: Српска академија наука и уметности, Византолошки институт, 2014.
- Konidaris, Gerasimos I. *Αί μητροπόλεις και άρχιεπισκοπαι του οικουμενικοϋ πατριαρχείου και η 'τάξις' αυτών*. Texte und Forschungen zur byzantinisch-neugriechischen Philologie 13. Athens: Verlag "Chronika" J. Papadopoulos, 1934.
- Konidaris, Gerasimos I. "Die Neue in parallelen Tabellenausgabe der Not. Episcopatum, und die Echtheit der Not. D. Cod. Paris. 1555 A." U: *Χαριστήριον εις Αναστάσιον Κ. Ορλάνδου*, vol. 4, 247–264. Athens: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, 1967–1968.
- Kountoura-Galake, Eleonora S. "Η 'εικονοκλαστική' Notitia 3 και το λατινικό πρότυπο της." *Byzantina Symmeikta* 10 (1996): 45–73.
- Kountoura-Galake, Eleonora S. "New fortresses and bishoprics in 8th century Thrace." *Revue des études byzantines* 55 (1997): 279–287.
- Kountoura-Galake, Eleonora S. "The presence of the province of *Epirus Nova* in the so-called *Notitia* of the Iconoclasts." U: *The Mediaeval Albanians*, ur. Charalambos Gasparis, 169–176. Athens: National Hellenic Research Foundation, Centre for Byzantine Research, 1998.
- Külzer, Andreas. *Tabula Imperii Byzantini, 12. Ostthrakien (Eurōpē)*. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse. Denkschriften 369. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2008.
- Külzer, Andreas. "Die Metropolis von Herakleia in Ostthrakien (Marmaraereg̃lisi). Notizen zur Kirchengeschichte in byzantinischer Zeit." U: *Σκεϋος εις τιμην. Festschrift zum 25-jährigen Jubiläum der Bischofsweihe und 20-jährigen Jubiläum der Inthronisation zum Metropoliten von Austria und Exarchen von Ungarn und Mitteleuropa Dr. Michael Staikos*, ur. Kyrillos Katerelos, Apostolos Glavinias i Grigorios Larentzakis, 439–449. Athens: Phoinkas, 2011 [i.e. 2014].
- Lamberz, Erich. *Die Bischofslisten des VII. Ökumenischen Konzils (Nicaenum II)*. Bayerische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse. Abhandlungen, N. F. 124. München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 2004.

- Laurent, Vitalien. "L'érection de la métropole d'Athènes et le statut ecclésiastique de l'Illyricum au VIIIe siècle." *Revue des études byzantines* 1 (1943): 58–72.
- Lilie, Ralph-Johannes. "'Thrakien' und 'Thrakesion': Zur byzantinischen Provinzorganisation am Ende des 7. Jahrhunderts." *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 26 (1977): 7–47.
- Madgearu, Alexandru. "The Church in the final period of the Late Roman Danubian provinces." U: *Antiquitas istro-pontica. Mélanges d'archéologie et d'histoire ancienne offerts à Alexandru Suceveanu*, ur. Mircea Victor Angelescu, Irina Achim, Adela Băltač, Viorica Rusu-Bolindeț i Valentin Bottez, 145–153. Cluj, Napoca: Mega Éditions, 2010.
- Максимовић, Љубомир. "Северни Илирик у VI веку." *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 19 (1980): 17–57.
- Malamut, Élisabeth. *Les îles de l'Empire byzantin, VIII siècles, I–II*. Byzantina Sorbonensia 8. Paris: Publications de la Sorbonne, 1988.
- Manafis, Panagiotis. *(Re)writing history in Byzantium. A critical study of collections of historical excerpts*. London, New York: Routledge, 2020.
- Moreau, Dominic. "La *partitio Imperii* et la géographie des Balkans: entre géopolitique et géo-ecclésiologie." U: *Costellazioni geo-ecclesiali da Costantino a Giustiniano: dalle chiese principali alle chiese patriarcali. XLIII incontro di studiosi dell'Antichità cristiana (Roma, 7–9 maggio 2015)*, 255–285. *Studia Ephemeridis Augustinianum* 149. Roma: Institutum Patristicum Augustinianum, 2017.
- Moulet, Benjamin. *Évêques, pouvoir et société à Byzance (VIII siècle). Territoires, communautés et individus dans la société provinciale byzantine*. Byzantina Sorbonensia 25. Paris: Publications de la Sorbonne, 2011.
- Netzhammer, Raymund. "Die altchristliche Kirchenprovinz Skythien (Tomis)." U: *Strena Buliciana*, ur. Mihovil Abramić i Viktor Hoffiller, 397–412. Zagreb, Split: [s.n.], 1924.
- Nicolova, Bistra. "Division ecclésiastique en Thrace, en Mésie et en Illyricum oriental du IVe au VIIIe siècle." *Bulgarian Historical Review* 1 (1993): 26–33.
- Ostrogorsky, George. "Byzantine Cities in the Early Middle Ages." *Dumbarton Oaks Papers* 13 (1959): 45–66.
- Pietri, Charles. "La géographie de l'Illyricum ecclésiastique et ses relations avec l'Église de Rome (V^e–VIe siècles)." U: *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin. Actes du colloque organisé par l'École française de Rome (Rome, 12–14 mai 1982)*, 21–62. Rome: École française de Rome, 1984.
- Popescu, Emilian. "The city of Tomis as an autocephalous archbishopric of Scythia Minor (Dobrudja). Remarks on the chronology of Epiphanius' Notitia." *Byzantiaká* 6 (1986): 121–148.
- Popescu, Emilian. "Die kirchliche Organisation der Provinz Scythia Minor vom vierten bis ins sechste Jahrhundert." *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 38 (1988): 75–94.
- Popescu, Emilian. "L'église de Tomis au temps du métropolitain Valentinien. L'ambassade (l'apocrisiariat) de Constantinople." *Dacia* 51 (2007): 251–255.
- Prigent, Vivien. "Les évêchés byzantins de la Calabre septentrionale au VIIIe siècle." *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen-Âge* 114, br. 2 (2002): 931–954.
- Prigent, Vivien. "Notes sur l'évolution de l'administration byzantine en Adriatique (VIIIe–IXe siècle)." *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen-Âge* 120, br. 2 (2008): 393–417.

- Rist, Josef. "Das apostolische Vikariat von Thessaloniki als Beispiel der Begegnung zwischen Rom und Konstantinopel in der Spätantike." U: *Akten des XIV. internationalen Kongresses für christliche Archäologie. Frühes Christentum zwischen Rom und Konstantinopel*, ur. Reinhardt Harreither, Philippe Pergola, Renate Pillinger i Andreas Pülz, 649–662. *Studi di Archeologia Cristiana* 62, *Archäologische Forschungen* 14. Vatican, Vienna: Pontificio Istituto di Archeologia cristiana, Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2006.
- Salamon, Maciej. "Einige Bemerkungen zur *Notitia episcopatum* des *Codex Parisinus 1555A*." U: *Byzantium, New Peoples, New Powers: The Byzantino-Slav Contact Zone, from the Ninth to the Fifteenth Century*, ur. Miliana Kaimakamova, Maciej Salamon i Małgorzata Smorąg-Różycka, 89–102. *Byzantina et Slavica Cracoviensia* 5. Cracow: Uniwersytet Jagielloński, Towarzystwo Wydawnicze 'Historia Iagellonica', 2007.
- Salamon, Maciej. "Novae in the age of the Slav invasions." U: *Novae: legionary fortress and late antique town*, vol. 1, ur. Tomasz Derda, Piotr Dyczek i Jerzy Kolendo, 173–212. Warsaw: Center for Research on the Antiquity of Southeastern Europe, University of Warsaw, 2008.
- Schreiner, Peter. "Das Christentum in Bulgarien vor 864." U: *Das Christentum in Bulgarien und auf der übrigen Balkanhalbinsel in der Spätantike und im frühen Mittelalter*, ur. Vasil T. Gjuzelev i Renate Pillinger, 51–61. *Miscellanea Bulgarica* 5. Wien: Verein Freunde des Hauses Wittgenstein, 1987.
- Снегаров, Иван. "Епархийските списъци като исторически извори за християнизацията на балканските славяни." *Известия на Института за български език* 6 (1956): 647–658.
- Sophoulis, Panos. *Byzantium and Bulgaria, 775–831. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450*, 16. Leiden, Boston: Brill, 2012.
- Soustal, Peter. *Tabula Imperii Byzantini, 6. Thrakien (Thrakē, Rodopē und Haimimontos)*. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse. Denkschriften 221. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1991.
- Soustal, Peter i Johannes Koder. *Tabula Imperii Byzantini, 3. Nikopolis und Kephallēnia*. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse. Denkschriften 150. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1981.
- Le Synekdēmos d'Hiéroklēs et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, ur. Ernest Honigmann. *Corpus Bruxellense historiae Byzantinae* 1. Bruxelles: Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves, 1939.
- Търкова-Займова, Василка. "Епархийски списъци от VII–VIII в." U: *Гръцки избори за българската история*, III, ur. Ivan Dujčev, Vasilka Търкова-Займова, Ljubomir Jončev i Petăr Tivčev, 184–196. Избори за българската история VI. София: Българска академия на науките, Институт за българска история, 1960.
- Търкова-Займова, Василка. "Un évêché peu connu en Thrace orientale – Πέρβερις." *Revue des études sud-est européennes* 9, br. 3 (1971): 595–599.
- Theophanis Chronographia* I, ur. Carl de Boor. Leipzig: Teubner, 1883.
- Treadgold, Warren. *The Byzantine Revival 780–842*. Stanford: Stanford University Press, 1988.

- Turlej, Stanisław. *Justiniana Prima. An underestimated aspect of Justinian's church policy*. Kraków: Jagiellonian University Press, 2016.
- Wozniak, Frank E. "East Rome, Ravenna and Western Illyricum 454-536 A.D." *Historia* 30, br. 3 (1981): 351-382.
- Yannopoulos, Panayotis. "Métropoles du Péloponnèse mésobyzantin: un souvenir des invasions avaro-slaves." *Byzantion* 63 (1993): 388-400.
- Zeiller, Jacques. *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*. Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome 112. Paris: De Boccard, 1918.
- Zuckerman, Constantin. "Byzantium's Pontic policy in the *Notitiae episcopatum*." U: *La Crimée entre Byzance et le Khaganat khazar*, ur. Constantin Zuckerman, 201-230. Paris: Association des amis du Centre d'histoire et civilisation de Byzance, 2006.
- Живковић, Тибор. *Црквена организација у српским земљама (Рани средњи век)*. Београд: Историјски институт Српске академије наука и уметности, 2004.
- Живковић, Тибор. *Јужни Словени под византијском влашћу 600-1025*. Београд: Чигоја штампа, 2007.

Summary

On the dating of the "Iconoclastic" episcopal list of the Church of Constantinople (*Notitia episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae 3*) with a special emphasis on the Diocese of Thrace

Beginning with an overview of historiography about the so-called *Third episcopal list of the Church of Constantinople* (*Notitia episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae* no. 3, following the numbering proposed by Jean Darrouzès), the author analyses the arguments put forward by different scholars regarding the date of this text (ranging from the mid-8th up until the late 9th century). A further analysis is provided that takes a closer look on the data pertaining to the ecclesiastical geography of the Late Antique provinces belonging to the Diocese of Thrace (Europa, Thrace, Rhodope, Haemimontus, Moesia, Scythia). The data in question is then compared with the lists given in other documents of the same type and temporally close to *Notitia 3* (*notitiae* nos. 1, 2, 4, and 5, as well as the lists of signatories of the Second Nicaean Council of 787). The results of the analysis point to the conclusion that the data expounded in *Notitia 3* does not represent an effort to return to the original Early Christian ecclesiastical network in the aforementioned provinces, due to many hybrid solutions, improvisations and completely new episcopal sees; in fact, it rather suggests a time frame when a partial renewal of Byzantine authority in Bulgaria was attempted. This in turn calls attention to several military operations across this area carried out during the successive reigns of Irene, Constantine VI and Nicephorus I, thus establishing an additional argument for the dating of *Notitia 3* during the patriarchate of Tarasius (784-806).